TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRLIGI

Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersiteti

JANABAÝ ŞYHYÝEW

SELBI ATAÝEWA

SAPARGÜL GELDIÝEWA

PSIHOLOGIÝANYŇ TARYHY

Ýokary mekdepleri üçin okuw gollanmasy

Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan hödürlenildi

AŞGABAT 2010

J.Şyhyýew, S.Ataýewa, S.Geldiýewa

Psihologiýanyň taryhy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy.– A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010. 116 sah.

Giriş

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow döwlet başyna geçen gününden döwletimiziň geljegi bolan ýaş nesile bilim-terbiýe bermeklik meselesine aýratyn üns berýär. 2007-nji ýylyň mart aýynyň 4-nde "Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek" hakyndaky Karara gol çekilmegi bilim ulgamynda alynyp barylýan okuw-terbiýeçilik işleriniň hilini ýokarlandyrmaga, mugallymlaryň terbiýeçilik işlerini netijeli guramaga esas döretdi. Ahlak kadalaryna laýyklykda özüňi alyp barmakda meýilleriň we emosiýalaryň özüňde dogry terbiýelemeklik baradaky taglymatlaryndan ugur alynýar. Dersiň iş maksatnamasy ösýän şahsyýeti terbiýelemegiň esaslandyrýan düzgünlerinden ugur alyp, psihologiýa ylmynyň taryhy taýdan ösüşiniň aýratynlyklaryny, onuň döwürlere bölünişi giňişleýin öwretmeklik maksat edilýär.

Bu ylmyň taryhy taýdan gadymy döwürde ýüze çykyşy, biziň günlerimizde kämilleşdirilişi, psihologiýada dürli ylmy ugurlaryň taryhy taýdan esaslandyrylyşy, olaryň öňe süren pikirleriniň häzirki döwürde okuw-terbiýeçilik işlerini döwrebap alyp barmaga goşýan goşantlaryny giňişleýin düşündirmekden ybaratdyr.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň "Türkmenistanda saglygy goraýyşy ösdürmegiň ylmy esaslary" atly kitabynyň neşir edilmegi döwletimizde adam hakda aladanyň has ýokary derejede alynyp barylýanlygyny doly subut edýär. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow, "Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr" we "Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal" atly kitaplaryň neşir edilmegi ýaşlary döwrebap terbiýelemekde esasy orunlaryň birini tutýar.

Psihologiýanyñ taryhy dersi psihologik hadysalary taryhy taýdan ýüze çykyşyny, olaryñ özboluşly aýratynlyklaryny, kanunalaýyklygyny öwrenmek bilen, olary derñemekde düýpli ylmy iş alyp barýan alymlary ýüze çykarmakdan, gelinen netijeleri psihologiýa ylmy üçin ähmiýeti, onuñ beýleki ylmy açyşlara esas bolup çykyş edişi yzarlanylýar.

Psihologiýasnyñ taryhy dersi Aristoteliñ ady bilen berk baglanyşykly bolup, onuñ jan hakyndaky öñe süren taglymatyndan gözbaş alyp gaýtmak bilen, XX asyrda ony birnäçe döwürlere bölmeklik, olaryñ özboluşly aýratynlyklaryny açyp görkezmek ýola goýulýar. Bu meselede dünýä döwletlerinde bar bolan psihologik mekdepleriñ ýerine ýetiren işlerini öwrenmek has zerurdyr.

Ylmyñ we tehnikanyñ ösmegi, taryhy-psihologik barlaglara täzeçe çemeleşmek meselesini goýmak bilen, onuñ hil, san we düzüm taýdan üýtgemegine we kämilleşmegine getirdi.

Bu ylmyň taryhy taýdan gadymy döwürde ýüze çykyşy, biziň günlerimizde kämilleşdirilişi, psihologiýada dürli ylmy ugurlaryň taryhy taýdan esaslandyrylyşy, olaryň öňe süren pikirleriniň häzirki döwürde okuw-terbiýeçilik işlerini döwrebap alyp barmaga goşýan goşantlaryny giňişleýin düşündirmekden ybaratdyr. Taryhyň dürli döwürlerinde kemala gelen psihologik taglymatlary tankydy nukdaýnazardan öwretmeklige üns berilmek bilen olaryň ýüze çykmagyna, ösmegine we kämilleşmegine sebäp bolan taryhy wakalary şu günki günüň talabyna görä öwretmegi başarmaly.

Gadymy döwürlerde ýaşap geçen alymlardan başlap, biziň günlerimize çenli bolan döwürde psihologiýanyň taryhy bilen baglanyşykly öňe sürlen taglymatlaryň psihologiýa ylmynda tutýan ornuny kesgitlemeli. Psihologiýanyñ taryhy dersi psihologik hadysalary taryhy taýdan ýüze çykyşyny, olaryñ özboluşly

aýratynlyklaryny, kanunalaýyklygyny öwrenmek bilen, olary derňemekde düýpli ylmy iş alyp barýan alymlary ýüze çykarmakdan, gelinen netijeleri psihologiýa ylmy üçin ähmiýeti, onuň beýleki ylmy açyşlara esas bolup çykyş edişi yzarlanylýar.

Psihologiýanyň taryhy beýleki ylymlar bilen bir hatarda takyk psihiki hadysalary öwrenmeklige daýanmak bilen, olary ylmy taýdan derňeýär, ýetmezçiliklerini ýüze çykarýar. Bu bolsa talyp ýaşlara psihologiýa ylmynyň taryhyny içgin öwrenmäge, taryhda bar bolan mekdepleriň, psihologik akymlaryň ylymdaky ornuny öwrenmäge, ylmy nukdaýnazardan baha bermäge töwerekleýin şert döredýär. Adamzat jemgyetiniň kämilleşmegi gönüden-göni ylmyň ösmegine täsir edýär, jemgyetde psihologiýa ylmynyň ornuny kesgitlemek meselesini goýýar.

Talyp ýaşlar bilen okuw-terbiýeçilik işleri alnyp barlanda psihologiýanyň taryhy bilen baglanyşykly düşünjeleri ulgamlaýyn peýdalanmak, düzgünlerini, usulyýetdir-usullaryny, tärleridir-serişdelerini giňişleýin düşündirmekden ybaratdyr.

Bap I. Psihologiýanyň taryhyna giriş

1.1 Psihologiýanyň taryhy dersiniň wezipeleri we onuň döwürlere bölünmegi

Psihologiýanyň taryhy dersiň üsti bilen geçmişde bar bolan psihologiýa ylmy bilen baglanşykly pikirleri taryhy gözýetimden öwrenmeklige aýratyn üns berilýär. Taryhy maglumatlar bize şu günki durmuşyň goýan meselelerini çözmekde ýardam berip durýar. Ol maglumatlary töwerekleýin peýdalanyp, nazaretiň meselelerinde amalyýetde ulanmak zerurdyr. Psihologiýanyň şu günki goýan meselelerini üstünlikli çözmek maksady bilen K.A.Lewin, L.S.Wygodskiý we beýleki alymlar taryha ýüzlenipdirler.

Psihologiýada çekişmeleriň netijesinde şu aşakdaky alymlar özleriniň ugurlaryny döredipdirler:

D.N.Uznadze, S.L.Rubinşteýn, A.N.Leontýew, B.G.Annanýew, B.M.Teplow, P.Ýa.Galperin we beýleki alymlar psihologiýanyň taryhyna aýratyn üns berdiler.Taryhy oňat bilmek üçin oňa degişli maglumatlary ýeterlik derejede bilmeli, şonuň üçin hem bu ugur psihologiýada aýratyn bölünip aýrylandyr.

Psihologiýanyň taryhy, psihologiýa bilen baglanşykly pikirleriň ösüş taryhyny yzarlamak, onuň taryhy taýdan gazananlaryny ýüze çykarmak zerurlygy esasy mesele bolup durýar. Häzirki zaman psihologiýasynda bar bolan dürli akymlaryň, taglymatlaryň taryhyny öwrenmeklik, olaryň ösüş ýoluny kesgitlemek esasy meseleleriň biridir. Olaryň taryhy zezurlygy, başlangyjy maksadyny diňe taryhyň üsti bilen çözüp bolýar.

Psihologiýanyň taryhyny öwrenmek ahlak hem-de bilim berjilik wezipesini-de çözýär. Psihologiýanyň taryhy bizi ylmy adamlaryň durmuşy, dünýägaraýşy bilen tanyşdyrýar, hakykat ugrundaky göreşlerini görkezýär, dürli duýgulary başdan geçirmäge esas döredýär.

Taryhy psihologiýanyň dersi – munuň özi psihiki hakykatyň özüniň däl-de onuň ýüze çykşyny dürli döwürlerde ösüşini öwrenýär, psihika bilen baglanşykly düşünjeleriň ýüze çykşyny we ösüş döwürlerini derňemekden ybaratdyr. Taryhy taýdan seredip geçenimizde psihologiýanyň dersi 3 (üç) ugur boýunça kesgitlenendir:

1. Ruh hakynda ylym hökmünde;
2. Aň hakynda;
3. Özüňi alyp baryş;

1.2. Psihologik taglymatlaryň hereketlendiriji güýçleri we olaryň taryhy taýdan ösmeginiň sebäpleri

Häzirki zaman şertlerinde adamzat jemgyýetiniň ilerläp ösmeginiň esasy serişdeleriniň biri bolan ylmyň döremeginiň we kemala gelmeginiň köp müň ýyllyk taryhy bar. Ylmyň elementleri, aýry-aýry ylmy bilimler baryp ençeme müň ýyl **ozal** gadymy Müsürde, **g**adymy Mesopotamiýada, gadymy Hindistanda, gadymy Hytaýda, gadymy Merkezi Aziýada, şol sanda gadymy Türkmenistanda emele gelipdir.

Adamzat jemgyýetiniň ilkinji taryhy eýýamynda – ilkidyrmyş obşina jemgyýetinde esasan dürli rowaýatlatyň we hyýaly garaýyşlaryň toplumy bolan mifologik aň agdaklyk edipdir.

Mifologik aň ilkidurmuş eýýamynda jemgyýetçilik aňynyň uniwersal formasy, hemme zady öz içine alýan görnüşi bolupdyr. Mifilogik aň dünýäniň, Günüň, Aýyň, ýyldyzlaryň, beýleki asman jisimleriniň, Yeriň, daglaryň, deňizleriň, adamyň, haýwanlaryň, ösümlikleriň gelip çykyşy baradaky rowaýatlary, hyýaly düşünjeleri, dini garaýyşlary öz içine alypdyr. Şonuň bilen birlikde, adamlar özleriniň durmyşdaky isleglerini kanagatlandyrmak üçin awçylyk, maldarçylyk, ekerançylyk, hünärmentçilik, binägärçilik, haryt alyş-çalşygy, söwda bilen meşgullanypdyrlar. Şonda dörän

ýönekeý tejribeleýin bilimler dürli mifler, rowaýatlar, hyýaly garaýyşlar bilen utgaşdyrylypdyr.

Dürli ýurtlarda, dürli halklarda dörän rowaýatlarda, hekaýalarda, ertekilerde köphydaýlylyk dinleriniň bolandygy, hudaýlaryň hem edil adamlar ýaly, hökümdarçylyk ugrunda özara göreşendikleri beýan edilýär. Meselem, gadymy Gresiýada Zews iň ýokary hudaý, ähli hudaýlaryň hökümdary ýaly suratlandyrylýar. Her bir tebigy hadysanyň, ýagyn-ýagmyryň, ýeliň, her bir hünäriň, ösümlikleriň, haýwanlaryň öz hudaýy bar hasaplanypdyr. Dünýäniň heläk bolmagy, ahyrzaman baradaky, onuň ýene gaýtadan döremegi hakyndaky mifler hem bolupdyr.

Adamyň gelip çykyşy, onuň dünýä inmegi, ömür basgançaklary, ölümi, dürli kynçylyklary başdan geçirişi barada hem köp sanly mifler, rowaýatlar döredilipdir. Adamlaryň maddy we ruhy medeniýeti ösdürmekde gazanan netijeleri barada – oduň oýlanyp tapylyşy, dürli hünärmentçiligiň, ussaçylygyň görnüşleri, ekerançylyk kärleri hakynda hem ençeme mifler, rowaýatlar döredilipdir.

Has ösen halklarda mifler belli bir sistema salynmagy esasynda eposlar, dessanlar döredilipdir. Meselem, gadymy grekleriň „Illiada”, „Odisseýa”, hindileriň „Ramaýana”, oguzlaryň-türkmenleriň „Oguznama”, „Gorkut ata”, finleriň „Kalewala”, gyrgyzlaryň „Manas” eposlary dürli döwürlerde dörän mifleriň, rowaýatlaryň belli bir sistema salynmagydyr.

Mifologik aň, mifler öz döwrüniň adamlarynyň durmuşyny, dünýägaraýşyny, dünýä akyl ýetiriş derejesini, dünýäni aňlaýşyny, dünýäni göz öňüne getirişini beýan edipdir. Mifologik aňda her bir dünýägaraýşyň düýpli meselelerine jogap bermäge özboluşly synanyşyk edilýär. Ýüze çykýan soraglaryň easynda dünýäniň, adamyň, medeni endikleriň, jemgyýetçilik gurluşynyň gelip cýkyşy, adamyň dünýä

inmeginiň we ölmeginiň syrlary ýaly ebedilik meselelerdir.

Taryhy ýazgylary yzarlasaň her bir döwürde ösdürlen pikirleriň üsti ýetirlip olaryň kem-kemden kämilleşýänligini görüp bolýar. Kä ýagdaýlarda soňky açyşlar ösüş häsiýete eýe bolman, yza galaklyga getirýän ýagdaýlary hem bolupdyr. Beýle diýildigi hemişe soňky açyşy üstünlikli hasaplamak bolmaz. Meselem, geştaltpsihologiýa assosiatiw psihologiýa garşy çykýar, bu bolsa köp zatlary düşündirmeklige päsgelçilik döretdi. Her bir ylmyň ösüşi çylşyrymly hadysa bolup durýanlygy üçin onda ýetmezçiligiň bolmagy mümkindir.

Psihologiýa ylmynyň ösüşiniň döwürlere bölünişi: taryhy taýdan alanyňda psihologiýanyň taryhy özüne köp asyry öz içine alýar. Meselem, ilkinji ylmy garaýşlar biziň eramyzdan öňki VI asyrda gözbaş alyp gaýdýar. Şonuň üçin döwürlere bölmek jogapkärli hem zerurlyk bolup durýar.

Psihologiýanyň taryhy 2 sany uly döwüre bölünýär:

1. Psihologiýa bilen baglanşykly düşünjeleriniň filosofiýanyň düzüminde ösüş döwri (beýleki ylymlarda-da);
2. Psihologiýanyň aýratyn ylym hökmünde ýüze çykyp ösüp başlan döwri;

Şeýlelikde;

I döwür (biziň eramyzdan öňki VI asyrda –XIX asyryň ortalaryna çenli 2,5 müň ýyly öz içine alýar.

II döwür – XIX asyrda ortalaryndan biziň döwrümize çenli (100 ýyldan gowrakdyr). G. Ebbingauzyň pikiriçe, “psihologiýa uzak geçişi öz içine alsa-da, örän gysga taryhy özünde jemleýär”.

Psihologik duşünjeleriň ösüşiniň taryhy taydan öwrenmeklik hökman bolup durýar. Şonuň üçin-de, jemgyýetçilik – ykdysady ösüşiň bu meselä täsirine üns çekmek zerurdyr. Sosial şertler – meseläniň ýüze

çykarmagyň, onuň çözülişiniň häsiýetini kesgitlemäge, derňewi ýola goýmaga täsir edýär.

Psihologiýanyň taryhy dersinde psihologiýany haýsy döwürde öwrenýänligine üns bermeli. Haýsy alymlaryň pikirleri ylym hökmünde ösüpdir, oňa matematikanyň, biologiýanyň, logikanyň, etnografiýanyň, fizikanyň, astronomiýanyň, dil biliminiň, taryha täsiri nazara alynmalydyr. Sebäbi şol ylymlarda psihologiýa bilen baglanyşykly düşünjeler jemlenipdir. Şol ylymlarda peýdalanylan usullar psihologiýada ýerlikli peýdalanylypdyr.

Beýleki ylymlarda peýdalanylan usullardan psihologiýa peýdalanýar. Meselem, XVII-XVIII asyrda mehanikanyň ösmegi, haýwanlaryň mehaniki özüni alyp baryşyny ýüze çykarmaga şert döretdi.

Beýleki ylymlar bilen gatnaşykda bolmak häzirki döwrede mahsusdyr.

1.3 Taryhy-psihologik derňewiň düzgünleri we psihologiýanyň taryhynda peýdalanylýan usullar.

Düzgünler:

1. Taryhylyk düzgüni esasy düzgünleriň biridir.Ýüze çykýan hadysanyň aýratynlygy, özboluşlygynyň gaýtalanmazlygyny görkezýär.
2. Prezentizm – aýry-aýry taglymatlaryň döreýişini, häzirki döwrüň talabyna laýyk öwrenmek, emma bu ýerde saýlap almak meselesi nädogrydyr, sebäbi taryhy taýdan yzygiderlik, bütewilik ýitýär.
3. Antikwarizm - taryhy açyşlary alymlaryň goýan görnüşinde häzirki zamanyň talaplaryny nazarda tutmak bilen öwrenmek. Bu bolsa diňe hasaba almaklyga getirýär, emma şu gün üçin täsiri ýokdur.
4. Obýektiwlik düzgüni – jemgyýetçilik durmuşy bilen baglanyşykly seretmek
5. Subýektiw çemeleşme – ylmyň ösüşini ýola goýýar.

Usullary:

1. Ýazyp beýan etmek usuly;
2. Nazarýetden derňemek;
3. Esaslandyrmak;
4. Psihologik düşünjeleri tertibe salmak;
5. Ylmy mekdepleriň işini öwrenmek;
6. Arhiw maglumatlary öwrenmek;
7. Gözleg;
8. Düşündiriş;
9. Bellikleri we çykytlary ulanmak;
10. Interwýu;
11. Gürrüň;
12. Biografik usul;
13. Ylmy salgylanmalary derňemek;

1.4. Psihologiýanyň taryhynyň çeşmeleri.

1.Geçmişdäki dünýä belli alymlaryň, filosoflaryň we psihologlaryň işleri.

2.Jemgyýetçilik tejribesi. Medisina, terbiýe, okuw, bilim bermek, hukuk tejribesi, maglumat önümçilik we beýlekiler.

3. Medisinanyň aýratyn ugry bolan psihoterapiýa.
4. Etnografik ýygyndylar.
5. Ylmy žurnallaryň maglumatlary.
6. Geografik jemgyýetleriň ylym beren işleri.
7. Tebigy ylymlar (himiýa, astranimiýa).
8. Dil bilimi, etnografiýa, astronomiýa.

Bap II: Gadymy Gresiýada, Rimde psihologik pikirleriň ösdürilişi.

2.1. Gündogar medeniýeti filosofik medenýetiň döreýşi we öňe süren pikirleri.

Biziň eýýamymyzdan öňki döwürde Gündogarda dünýä belli medeniýetler gülläp ösýär: Müsürde, Hindistanda, Hytaýda we beýlekiler. Şol medeniýetiň özeninde şu günki güne çenli ýaşap gelen taglymatlar ýüze çykýar, ösýär. Muňa sebäp bolan zatlaryň biri-de ösen medeniýet, taglymatlar, maglumatlaryň önümçiligi. Önümçiligiň ösmegi jemgyýetiň toparlara bölünmegine getirdi. Şeýlelikde, ösen gul eýeçilik döwletleri döredi. Şol döwletlerde dini dünýagaraýyş agalyk edýärdi, onuň aýrylmaz bölegi hökmünde çykyş edýän pikir bolsa ruhuň ölmez-ýitmezligi hakyndaky meseledir. Ruh teni goýup gidenden soňra ýaşamagyny dowam etdirýär.

Öňki yzagalak pikirlere täzeçe çemeleşmek we olary has içgin ylmy esasda öwrenmekligiň ýola goýulmagy, ähli zada hudaý täsir edýär diýen düşünjäni gysyp çykardy. B.e. öňki IV asyrda döredilen "Mifiki teologoýasynyň ýadygärlikler" atly işde älemi guran hudaý Ptahdyr, ol adamlary ýaradan wagtynda olara gözi, gulagy, buruny bermek bilen olaryň ählisiniň alýan maglymatlary ýürege ýetirmek üçin niýetlenendir. Aýdyljak bolunýan pikir, adamyň aňy onuň merkezi beden bölekleriniň işi bilen berk baglydyr.

"Merkez bilen daşky beden bölekleriniň" gatnaşyklaryny ýüze çykarmak üçin adamyň aňlaýjylyk ukyplaryny, onuň durmuş tejribesini umumylaşdyrmagy bilen baglaşdyrmaly. Gadymy döwrüde Gündogarda adamyň sözüne aýratyn üns beripdirler. Sebäbi sözde aýratyn gudrat bar diýip düşünipdirler. Dil diňe üýregiň

öňe süryän pikirlerini beýan edýär. Öňegidişliklere düýpli päsgel berýän zatlaryň biri-de dindi. Ol adamyň beden gurluşyny, onuň işleýşini anatomik taglymatyň esasyda öwrenmegi, düşündirmegi gadagan edýärdi.

Gündogarda aýratyn orun tutan meselleleriň biri – adam gany hakyndaky meseledir. Adamyň ýaşaýşyny üpjün edýän 2 zat bar: 1. Gan 2. Howa. Hytaý lukmanşylygyna degişli bolan "Içki beden bölekleri hakynda" atly işde (b. e. Öňki VIII a. degişli) "bedeniň hany, soltany ýürekdir" diýlip bellenilýär. ýürek fiziologik meseleler bilen birlikde psihologik meseleleri çözmeklige-de işjeň gatnaşýar. Hindi alymlarynyň işlerinde ýürek aýratyn orna mynasyp bolmak bilen, soňra esasy beden bölegi merkezi nerw ulgamydyr diýen netijäni çykarýarlar.

2.2.Gresiýada psihikanyň öwrenilişi

Psihologiýa bilen baglanyşykly düşünjeler tebigat ylymlary bilen baglanyşykly ösýärdi. Janly beden daşky tebigata baglydyr. Ruhuň işi bolsa – bedene baglydyr. Şol bir wagtyň özünde, teologo-mifiki garaýyşlaryň içinde gapma-garşylyk döreýär. Köne düşünjeler täze häsiýetlere eýe bolýarlar. Ähli zatda gudratly güýçliniň täsiri duýulsa-da, adama bolan täsiri hakynda garaýyşlar üýtgeýär. Meselem, b. e. öňki IV müň ýyla degişli bolan "Mifiki teologiýanyň ýadygärligi" atly Müsürde tapylan işde, Ptah atly hudaý ähli älemi gurujy hökmünde görkezilýär, emma adamy herekete getirýän merkezi beden bölegi bolan ýürekdir diýip bellenilýär.

Bu mesele adamyň aňlaýjylyk işi bilen baglanyşyklydyr. Esasy zat köp wagtyň dowamynda toplanan maglumatlaryň netijesinde ýüze çykarylypdyr. Gadymy adamlaryň düşünjesi boýunça, sözüň jadylaýjy güýji bolup durmuşda esasy orun tutýan zatlaryň biri hököminde düşünipdirler. Çet-gyrakda (pereferiýnyý)

duryan beden bölekleri merkezdäki bilen birleşip, aňy we sözi kemala getirýärler diýlip düşünilipdir. Köp sanly psiki taýdan bolup geçýän wakalaryň sebäplerini anyklamak başlanypdyr. Bu meseläni ilki çözmäge kömege gelen medisinadyr. Emma onuň çözüp biläýjek meselelerine dini garaýşlar päsgel beripdir: olar adamyň gurluşyny öwrenmegi gadagan edipdirler.

Gündogarda: Gresiýada, Rimde alymlaryň ilkibaşda ünsi çeken meselesi gan aýlanyşydyr (ganyň suwuklygy we onuň düzümindäki howa).

Gadymy döwürde Gressiýada ýer işläp bejermek, täze ýerleri basyp almak ýola goýulýar. Afinyda b.e. öňki V asyrda filosofik pikirler kemala gelýär. Şol döwürde "akyldar mugallymlar" peýda bolýar. Olaryň ýüze çykmagy gul eýeçilik düzgüniniň ösmegi bilen şertlendirilýärdi. Täze okuw jaýlarynda sözleýişiň medenýeti, bilim bermeklik, öz aýdanlaryňy subut etmek, ynandyrmak mesellelerine aýratyn üns çekipdirler.

Grek ylmynyň esasyny goýan b.e. öň IV asyrda ýaşap geçen Platon we Aristoteldir. Olaryň ylmy açyşlary köp asyrlaryň dowamynda filosofiýanyň we psihologiýanyň ösmrgine özboluşly täsirini ýetirip gelýärler. Platon Ýewropada idialistik akymy esaslandyryjy hökmünde tanalsa, Aristotel bolsa materialistik akymyň düýbini tutýar. Olaryň dürli garaýyşlarynyň bolmagy özboluşly dünýägaraýyşlaryna baglylykda ösüpdir. Aristotel adam aňynda bar bolan zatlaryň ählisi duýgy organlarynyň üsti bilen geçýär diýen taglymaty ösdürýär. Platon Gadymy Grek mifleriniň ornuna aýratyn akym bolan idializmi esaslandyrdy.

Adamyň duýgularyny öwrenmek. Olaryn ýüze çykyşy, işleýşi, amal edilişi aýdyňlaşdyrylandan soňra adamyň aňlaýjylygyny kämilleşişini subut edip bolar. Ylmy işlerde psihologiýa bilen baglanyşykly düşünjelere aýratyn üns berilýär. Bu bolsa şu günki gün beýik

alymlaryň mirasyny döredijilikli öwrenmäge aýratyn üns berilmegini talap edýär.

2.3. Rimde psihologik pikiriň ösdürilişi.

Italiýada Aristoteliň we Platonyň filosofik pikirlerini Paramenid we Anaksogor ösdürdi.

Paramenid öz işlerinde adamyň düýgylarynyň esasynda daş-töweregindäki bolup geçýän hadysalara göz ýetirmegi, dünýädäki ähli zadyň wagtyň geçmegi bilen özgerýänligi, dünýädäki bar bolan material zatlaryň hiç zat ýok ýerinden döräp bilmejekligi, elementleri biri-birinden bölüp aýyrmak meselesini ylmy esasdan öwrenýär. Ol dünýäniň başlangyjyny dört sany zatdan durýar diýip belleýär: otdan, howadan, suwdan, ýerden. Şu dört element, maglumat dünýäniň başlangyjy bolup durmak bilen iki sany güýjiň täsirinde (1. Söýgi. 2. Duşmançylyk) hemişe biri-birine täsir edýärler we dünýäniň ýaşamagyň, dowam etmegini üpjün edýärler.

Anaksagor (500- 428 b.e. öň.) ýaşap geçen italýan alymlarynyň biri dünýäniň gurluşy tükeniksiz, hili boýunça biri-birinden düýpgoter tapawutlanýan, emma olaryň hereketleri akylly-başly dolandyrylýar diýip belleýär. “Aň” diýen düşünjäni ol ilkinji bolup gadymy Rim filosifiýasyna ornaşdyrýar. Diýmek “aň” tebigatyň we adamyň özüni alyp barşynyň gözbaşynda durýar. Soňky döwürde bu pikiri dowam etdiren alymlar “aňa” adatdan daşar güýç hökmünde garapdyrlar. Emma, Anaksogor gadymy materialistik akymyň wekili hökmünde “aňy” tebigatyň özunden gözlemeli diýen netije çukarýar. Bolup geçýän hereketler, wakalar, hadysalar hereketiň häsiýetine we kanunalaýyklygyna laýyklykda amal edilýär. Bu bolsa dünýäniň ýaşaýşynyň hemişelik dowan etmegini üpjün edýär.

Filosofyň pikir ýöredişine görä, tutuş zatlar bölek-böleklerden durmak bilen, oňa hemişe bagly bolup durýandyr. Bu kanun zatlaryň we predmetleriň tebigatynda bardyr. Meselem, ummanlar, deňizler, derýalar –damjanan durýarlar. Adamyň bedeni, jandaryň bedeni aýry-aýry-öýjüklerden durrýandyr. Bu bolsa tebigatda, durmuşda bar zatlaryň arasyndaky arabaglanyşygy üpjün etmäge, kämilleşmäge giň ýol açýar.

Bap III: Hytaýda psihologik pikiriň kemala gelmeginiň taryhy.

3.1. Hytayda psihologiýanyň ösdürilişi.

Biziň eýýamyzda birnäçe müň ýyl mundan ozal Gündogarda beýik Medenýet ýüze çykyp başlaýar: Müsürde, Hindistanda, Hytaýda we beýlekilerde döwrebap ylmy bilimleriň döremegine getirýär.

Biziň eýýamymyzdan öňki VIII asyra degişli bolan "Içki gurluş hakynda kitap" (Hytaý) işde bedeniň esasy bölegi (organy) ýürekdir diýlip bellenilýär. Ol diňe bir fiziologik işi ýerine ýetirmän, psihologik işe hem gatnaşýar. Ol adama sözi berýär, pikirini ýöredýär.

Gadymy Hytaý lukmanlarynyň pikirine görä, psihiki işiň başlangyjy ýürekdir diýilýär. Soňra "beýni merkezdir" diýen pikir öňe sürülýär.

Lukmanlar temperamente aýratyn üns beripdirler. Temperamentiň ýüze çykyş ýagdaýyna laýyklykda adamlaryň arasynda özüni alyp barşynda, gylyk-häsiýetinde tapawutlyklar ýüze çykýar. Bu pikiriň ýüze çykmagy, bedeniň synalaryny (elementlerinini) öwrenmek bilen baglydyr. Hytaý we Hindi lukmanlary temperamentiň esasyny üç düzüm bölegi düzýär diýip belleýärler: - howa meňzeş başlangyç (si), želç (öt), sliz (sülekeý). Şu elementleriň haýsy-da bolsa biriniň

agdyklyk etmegi adamyň temperamentini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Hytaý lukmanlary adamlary aşakdaky görnüşlere bölüpdir:

1. Želçiň (ýa-da ganyň) agdyklyk etmegi (güýçli, edermen,batyrgaý, gaplaňa meňzeş);
2. Howanyň agdyklyk etmegi (si) durnuksyz, çalasyn hereketli, maýmyna meňzeş;
3. Sülekeýiň agdyklyk etmegi (slizi): haýal, gowşak, az hereketli.

Ähli meselede tebigy elementleriň barlygy, ruhyň beden durmuş – ýaşaýyş bilen baglanşygy ýüze çykarylýar.

Gadymy Hytaýda hem, ylmy bilimleriň ýokary ösüşlere sezewar bolanlygyna garmazdan, jemgyýetçilik aňynyň paradigmasynda entek mifologik, mistiki, hyýaly pikirler agalyk edipdir. Meselem, b.e.ö. II asyrda ýazylan „Huaýnan-szy'' atly kitapda älemiň esasyny ilki durmuş ýaşaýyş efiri emele getirýär diýip aýdylýar. Bu mifiki taglymata görä, efiriň ýeňil hem arassa bölegi tebigatyň erkekler ýa-da oňyn başlangyjy, efiriň agyr hem bulanyk bölegi bolsa aýallar ýa-da tersine başlangyjydyr. Oňyn başlangyç asmana, tersin başlangyç ýer togalagyna öwrülipdir. Dünýädäki ähli zatlar şu iki başlangyjyň garylyp-gatyşmagyndan emele gelýär diýlip hasaplanypdyr.

3.2. Hytaýdaky filosofik mekdepler.

Jemgyýetçilik pikirlerinde çäklendirmeler we dürli garýyşlar filosofik mekdepleriň kemala gelmegine getirdi. Ol bir tarapdan, din bilen baglanyşykly bolsa-da, olar öz işlerini ýerlikli, aňlýajylykly (rassional, logiki) çözmegi başardylar. Filosofiýa ylmy kanunalaýyklyklary bilen baglanyşykly mekdepler Hytaýda, Hindistanda ýüze çykyp başlaýar. Jemgyýetçilik – syýasy gapma-garşylyklara garamazdan (b. e. ö. 1000 ýyl) öz ösüşini

dowam etdirdiler. Hindistanda b. e. ö. 2000 ýyl Wed tekstinde ruh hakynda aýratyn maglumat berilýär. Özüňi alyp barmak, şahsyýetiň kämilleşmegi, ýokary netijeler gazanmak olaryň pikiriçe, ruhuň täze bir ýere geçmegi, täzelden ýüze çykmagy, saplanmak (izbawleniýe) diýip pikir ýöredipdirler. Bu pikirler b. e. ö. VI a. buddizm dininiň esasy bolup durýar. Ruhuň tene bolan gatnaşygy soňky döwürlerde ýüze çykan mekdepleriň: Ýoga, Nýaýa, Sankhe, Wedanta we beýlekileriň wekilleri ruhy öwrenipdirler.

Ýoga mekdepdepleriniň wekilleri hakyky aň kämilliligine ýetmek üçin ähli psihiki işi kämil ýola goýmaly diýip belläpdirler. Olar ýörite usullary, ýollary, tärleri işläp düzýärler (dem alyşyny kadalaşdyrmak, bedeniňe erk etmek) soňra içki işjeňlik (üns we pikirlenme). Etiki soraglary çözmek üçin indiwidiň psihologiýasyny öwrenmeli. Psihikany dolandyrmak bilen baglanyşykly tärler işläp düzýärler.

Şol döwürlerde Hytaýda-da birnäçe mekdep işläp başlaýar: Lao-sszy, Konfussiý we Mo-szy.

B. e. öňki IV müň ýyllykda meşhur Lao-szy ”Dao - de szi” diýen filisofiýa bilen baglanyşykly işini ýazýar. Bu işde esasy mesele “dao” (ýol, ýoda) hakynda pikirlenşiniň ýoly hakynda düşünjeler berilýär. Olaryň pikiriçe, ýeri hem asmany, biziň daş-töweregimizi gurşap alan zatlaryň ählisini adatdan daşary güýç dolandyrýar. Şol bir wagtyň özünde hem, ol adama-da öz täsirini ýetirýär diýen pikire gulluk edipdirler.

Konfusiniň tarapdarlary - halkyň gadymdan bäri dowam etdirip gelýän adatlaryny, däp-dessurlaryny öwrenýärler, olarda bar bolan oňyn ahlak talaplaryny öňe sürýär. Olaryň pikiriçe “dao” adamlaryň ahlagyna täsir edýär, döwlet ýolbaşçylaryna täsir etmek bilen döwletiň taryhynda yz galdyrýar. Olarda dogabitdi we soňra eýe bolnan başarnyklar (psihika meselesinde) häsiýetlendirilýär. Mekdebi esaslandyran Konfusiýnyň

(551 – 479 b.e. öň) pikiriçe, psihika we bilim dogabitdidir. Adam tebigaty boýunça hoşnyýetli (göwniaçyk) oňa ýaramaz täsir edýän käbir daşky oňaýsyz ýagdaýlardyr. Şonuň üçin şol ýaramaz täsiri ýeňip geçmegi, içki dünýäňi kämilleşdirmegi, ýeňiş gazanmagyň ugurlaryny, ýollaryny maslahat berýär.

Emma, Sýun-szynyň (298-238 b. e. öň) esaslandyran mekdebi, adam dogabitdi gaharjaň (wagşy) emma, ony terbiýäniň üsti bilen gowy adam edip ýetişdirip bolýar diýýär. Eger şeýle bolmadyk bolsa, onda adamlara terbiýe nämä gerek? Adamyň häsiýeti gaba (sosud) meňzeşdir, gaby ussa haýsy toprakdan ýasasa şol hili hem bolar diýip belläp geçýär.

Mo-szy (480-400 b. e. ö) daosizmiň tarapdary hökmünde çykyş etmek bilen, onuň öňe süren pikiri, duýgy organyň işi bilen obýektiw hadysalaryň arasyndaky gatnaşygyny ýüze çykarýar. Meselem, terbiýäni

a) synpda bar bolan okuwçylar bilen indiwidual gatnaşykda bolmak.

b) keşipleriň üsti bilen gatnaşyk saklamak

ç) obýektiň geçmişini we geljegini öwrenmek.

Hytaý edebiýatynda kabul edişiň (wosprýatiýe) iki görnüşini bellenilýär:

1. bedene gönüden-göni täsir etmek (sensori);
2. dil üsti bilen beýan etmek. Duýgy adamda bar bolan düşünjeleri kemala getirýär.

Gadymy Hytaý mekdeplerinde duýmadan pikirlenmä geçiş meselesi içgin öwrenilipdir. Esas edilip, göz öňüne getirme alynýar. Diýmek, predmetiň duýgy organlaryna eden täsirinden soňra pikir ýüze çykýar.

Psihiki dünýägaraýyş tebigy düşündirilişe garşy goýulýar. Organlaryň daşky obýekte bolan gatnaşygyny. “Men” düşünjesi has ir döwürde ösdürilýär. Bu mesele Ýewropada täze eýýamda içgin öwrenilýär. Hytaý alymlary öz çekişmelerini guranda empirki bilimleriniň

esasynda, öz-özüne göz ýetirmek, aň, kabul ediş, ýat, söz meselesi esasy orun eýeleýär.

Din şol döwürde adam bilen baglanyşykly meselelere öz täsirini ýetirýär. Emma muňa garamazdan Gündogar alymlarynyň işlerinde materialistik garaýyşlar ýüze çykýar, ösýär we kämilleşýär.

Hytaýda Wan-Çun (27 –104 b.e. öň) ýaşap geçen, materialistik akymyň görnükli wekilleriniň biridir. Ol öz işlerinde medesinanyň, tebigy ylymlaryň gazananlaryna daýanmak bilen, düýpli filosofik pikirleri talabalaýyk ösdürýär. Tebigatyň kanunlary – adam psihikasyny öwrenmegiň ýeke-täk dogry ýoludyr diýen netijä gelýär.

Dürli medenýetleriň arasynda ykdysady, jemgyýetçilik, medeni aragatnaşyklar ösüpdir. Meselem, gan aýlanyşy hakyndaky mesele Müsürde, Hytaýda, Hindistanda, Gresiýada öwrenipdir, emma şony öwrenmeklige itergi beren zat nämä?

Psihikany öwrenmek ilki adam bedenini öwrenmek bilen berk baglydyr. Adamda dogabitdi akyl taýdan kämillik bar diýen pikire garşy çykmak bilen, adam kem-kemden tebigatyň, adam aňynyň syrlaryna göz ýetirýär diýip netijä gelýär.

Bap IV: Hindistanda psihologiýanyň ösdürilişi.

4.1. Hindistanda psihologik düşünjeleriň ösdürilişi.

Hindistanda psihologik pikirleriň ösmegine esas bolan zatlaryň biri Wed ýazgylarydyr. Olaryň döredilen döwri b. e. öň iki müňünji ýylara degişlidir. Onda adam aňy we psihologiýasy bilen baglanyşykly meselleler seredilip geçilmek bilen, ruhy taýdan özüňi göreldeli alyp barmagyň esasy aýratynlygy onuň ahlak tarapydyr. Esasy öňe sürülýän pikirleri ruhyň ondan-oňa geçmegi. Bu bolsa b.e öň VI asyrda dini garaýyş bolan

Jaýnizmiň ýüze çykmagyna, adamyň ruhy bilen bedeniniň özara gatnaşygyny kesgitlemäge sunanşylypdyr. Jaýnizmiň esasy pikiri- beden ruhyň erkin hereketini çäkendirýär diýen taglymatdyr. Buddizm bolsa ruhy aýratyn alynan ýagdaý hökmünde göz öňüne getirmän, gaýtalanmajak ýagdaýlar bilen berk baglanyşykda seredip geçýär. Bu bolsa iki akymyň, ýagny Jaýnizm bilen buddizimiň arasynda aratapawuduň balygyny gönüden-göni subut edýär. Geljekki psihologik akymlaryň kemala gelmegine dýüpli täsir eden zatlaryň biri-de iki akymyň ruh hakyndaky taglymatlarydyr.

4.2. Hindi filosofik mekdepleriň psihologiýa täsiri.

Hindistanda bar bolan filosofik mekdepleriniň wekilleriniň garaýyşlary soňraky döredilen psihologik pikirleriň esasynda kemala gelen Sankhýa, Wedanta, Ýoga, Mimansa, Nýaýa, Waýşeşika we beýlekiler psihologik meselelere özboluşly çemeleşişleri we özboluşly çözgütleri tapandyklary sebäpli, psihologiýanyň ösüş taryhynda aýratn häsiýetli yz galdyrdylar.

Adamzat siwilizasiýasynyň iň gadymy ojaklarynyň biri Hindistandyr. Hindi medeniýetiniň iň gadymy ýädigärligi *Wedlerdir*. Wedlerde gadym hindileriň dini, mifologik garaýyşlary bilen birlikde, olaryň daşky barlygyň zatlary, hadysalary baradaky tejribeleýin realistik bilimleri, dünýäniň döreýşi, adamlaryň gelip çykyşy, olaryň dünýä inmeginiň we ölmeginiň sebäpleri baradaky hyýaly, howaýy garaýyşlary beýan edilipdir.

Wedler dört topara bölünýär. Olaryň iň gadymkysyna Samhitler diýilýär. Beýleki üç topar Samhitlere düşündirişlerden we goşmaçalardan ybaratdyr. Samhitler dört sany toplumdan durýar. Olaryň iň irki döwre degişlisi Rigwedadyr. Ol dini gimnleriň toplumy bolup, biziň e.ö. II müňýyllygyň ortalarynda döredilipdir.

Wedleriň ikinji bölümi Brahmanlar. Olar dini tekstleriň toplumy. Buddizmiň döremeginden ozal agalyk eden brahmanizm dini şol topluma daýanypdyr. Wedleriň üçünji bölümi Aranýaklardyr. Olar diwanalaryň, derwüşleriň, sergezdanlaryň özlerini alyp baryş düzgünleri. Wedleriň dördünji bölümi Upanişadlar bolup, olarda gadymy hindileriň filosofik garaýyşlary beýan edilipdir.

Biziň e.ö. VI-V asyrlarda Hindistanda dünýä dinleriniň biri bolan buddizm döräpdir. Onuň düýp mazmuny adamlary agalyk ediji toparlara talynlyga, dowam edýän jemgyýetçilik gurluş bilen ylalaşyklylyga çagyrmakdan ybarat.

Hindistanda hem awçylygyň, maldarçylygyň, ekerançylygyň ösmegi, dini ybadathanalaryň, hökümdarlaryň köşkleriniň, şäherleriň, harby galalaryň gurluşygyny alyp barmak üçin matematikanyň, fizikanyň, geografiýanyň, astronomiýanyň başlangyç bilimleriniň dörändigine we ösendigine hiç hili şek-şübhe bolup bilmez.

Wedanta mekdebi- subýektiw-idialistik taglymatyň tarapdary hökmünde çykyş etmek bilen “Men” özboluşly, gaýtalanmajak aňlyý-düşünjeli döredilendir. Onda subýekt we obýekt, içki we daşky tapawutlandyrylmaýar. Onuň esasynda Brahman durmak bilen tükeniksiz kosmiki düşünjesi we dünýäniň durkunyň esasydyr. Olaryň pikiriçe indiwidual ruh Brahmadan tapawutlanýar, adamyň dugularyny, hereketlerni synlap bolýar, emma Brahmada bu zatlary görüp bolanok. Adam öz ýaşaýyş-durmuşynda Brahma meňzejek bolsa, onda öňden kabul edilen ahlak kadalaryna laýyklykda hereket etmelidir, tertip-düzgünli bolup ýaşasa Brahmana meňzäp biler diýip belleýärler.

Ýoga mekdepleri - durmuşda hakyky üstünlik gazanjak bolsaň, onda ilki bilen zerur bolan tärleri işläp düzmeli we “sekiz ölçegli” ýol bilen hereket

etmeli. Beýle diýildigi, ilki bedeniň hereketlerini(dem alyşyňy, bedeniň durkuny saklamagy) kadalaşdyryp bilmeli. Bu bolsa seniň geljekde durmuşa geçirjek işleriň esasyny düzýär we meseleleri öz wagtynda, talabalaýyk çözmäge bedene goltgy berýär. Soňra adam özüni kämilleşdirmek üçin içki dünýäsini, pikirlerini we ünsini yzygiderli kämillrşdirmegiň üstünde yzygiderli işlemelidir. Ahlak kadalary bilen baglanyşykly meseleleriň üstünlikli çözülmegi, psihologiýa ylmymyň indiwidi, şahsyýeti içgin öwrenmeklige giň ýol açmady. Ýörüte psihiki ýagdaýlary öwrenmegiň tärleri işlenilip düzülýär, şahsyýeti dolandyrmaga täsir etmegiň ýollary kesgitlenilýär. Ýogalaryň häzirki döwürde amal edip bilýän käbir tärleri alymlary haýran galdyrýar. Olar öz bedenlerine adatdan daşary hereketleri ýerine ýetiridip, tempiraturasyny ýokarlandyryp (konsentrasiýanyň esasynda), ýiti zatlary tenlerinde synag etmek bilen we beýlekileri mysal getirip bileris.

Hindi edebiýatyna degişli edebiýatlary öwreneniňde, olarda kabul etmegiň iki görnüşiniň barlygyny görüp bolýar:

1. Sensor, ýagny, predmeti synlan wagtyňda, galtaşanda alynýan täsir.

2. Sözüň üsti bilen kabul etmek.

Kabul etmek gönüden-göni aýry-aýry düşünjeler bilen baglanyşyklydyr.Ol daş-töweregimizi gurşap alan zatlaryň şöhlelenmesidir.

Buddistleriň pikirine görä, kabul etmek adamyň intelektine täsir edýär. Söz bolsa predmetleriň adyny, düzümini, obrazyny berip bilmäge ukyplydyr diýýärler.

Mimansa mekdebi- buddistleri we wedantistleri tankytlamak bilen, predmetleri kesgitlemek üçin olaryň özboluşlylygyny aýdyňlaşdyrmaly. Sözde predmetiň aýratynlygyny, umumy keşbini, düzümini berip bolýar. Elbet-de, antik döwrüniň psihologiýasynda düýmadan pikirlenmä kem-kemden geçilenligini görüp bolýar. Esasy

zat bedene predmetiň täsir edenden soňra dörän keşbidir(obrazydyr). Induslarda beýleki halklar bilen deňeşdirende aýratynlygy, olaryň kabul etmä illýuziýa hökmünde garamagydyr. Ýogalar düşe, adatdan daşary kabul edişe ynanypdyrlar. Eger şeýle seredilse durmuş ýoýulýan ýaly bolup görünýär.

Adatdan daşary kabul etmiş tebigy ylymlaryň geçiren tejribeleri garşy çykýar. Hakyky we illuzion durmuşy kabul etmek Mimans mekdebiniň görnükli wekili Bhatta – beden bilen daşdan täsir edýän predmetiň gataşygynda ýüze çykýar diýip belleýär. Eger kabul edişde nätakyklyk gitse oňa sebäp bolýan zat, pereferiki ýa-da merkezi beden bölegi sebäp bolýar. Kä ýagdaýda gallusinasiýa ýüze çykýar. Düýş görmeklik hem gündelik durmuşyň, ýaşaýyşyň bilen bagly bolup gündizki edýän işelriň täsirinde döreýär.

Induslar ýewropalylara garanyňda "Men" düşünjesine has içgin aralaşýarlar. "Meni" kesgitlemek üçin onuň dünýägaraýşyny, zatlara bolan gatnaşygyny, adamlara bolan garaýşyny, özüniň içki dünýäsini açyp bilişi we beýlekiler degişlidir. Olar adamyň dili, ýady, kabul edişi hakynda gürrüň gidende gündelik durmuşda geçirilen synaglaryň esasynda netije çykarypdyrlar. Öz-özüňi synlamagyň esasynda şahsyýetiň aňlaýjylygyny, öz-özüňi synlamagyň üsti bilen amal edipdirler.

Din bolsa adamlaryň dünýägaraýşyna, psihikasyna özboluşly täsirini ýetirip gelipdir. Emma muňa garamazdan materialistik dünýägaraýyşdan ugur alyp psihologiýanyň meselelerini ösdüripdirler. Durmuşyň kämilleşmegi, jemgyýetçilik aňynyň ösmegi, zähmet gurallarynyň yzygiderli we maksadalaýyk kämilleşmegi netijesinde adamyň aňy, özüni alyp barşy kämilleşýär.

Hindistanda aýratyn akym bolup dowam eden Lokaýaty(ýa-da oňa çarwaklar diýip hem at beripdirler). Olar "Men" düşünjesiniň öňe sürýän pikirlerinden ýüz öwrüp, "Men" özbaşdak dowam edip bilmez, sebäbi adam

aňy tebigatyň durkuny düzýän 4 zatdan gözbaş alyp gaýdýar diýen pikire gulluk edýärler.(suw, toprak, howa, ýagtylyk). Olaryň üns beren meselleleri: aňyň duýgy organlary bilen bagly bolmagy.

Medeniýetleriň dürli bolmagy, dini akymlaryň biri-birinden tapawutly bolmagy bilen birlikde döwletleriň, halklaryň, milletleriň arasynda hemişe maddy, medeni we ruhy gatnaşyklar bolupdyr. Olaryň arasynda aragatnaşyk ýola goýlandan soňra aratapawudyny göz öňüne getirip bolýar. Hindistan bilen Hytaý geografik ýerleşişi boýunça ýakynlyk bolsa-da, olaryň filosofiki, psihologik garaýyşlary biri-birinden düýpli tapawutlanýar.

Biz Hindistandasky filosofik mekdepleri öwrenen wagtymyzda olary esasan-da ruhyň täzeden gaýdyp gelmegi(rekornasiýa), bedene özboluşly täsir etmek bilen adatdan daşary başarnyklary kämilleşdirmek(oduň üstünden, ýiti zatlaryň üstünden aýakýalaňaç ýöremek) ýaly adatdan daşary adamlaryň hötde gelip bilýänligine gabat geýäris. Ýene-de bir bellemeli meseleleriň bir antik döwrüniň psihologik garaýyşlaryna din öz täsirini ýetiripdir. Ony her bir meseläniň çözgüdini ylmy esasda derňände görmek bolýar.

Adamyň herekete gelmegi, onuň psihiki işiniň netijesinde we daşdan täsir edilmegi bilen düşündirilipdir. Mehaniki dünýägaraýşyň ýeňilip geçilmegi netijesinde, dünýägaraýşyň ylmy esasda öwrenilişi başlanypdyr. Bu bolsa mundan beýläkde Hindistanda we bütin Gündogarda psihologiýanyň kämil derejede ösmegine, öz ylmy garaýyşlaryny durmuşa giňişleýin ornaşdyrmaga hukuk gazanypdyr.

BapV: Arap dilindäki ylymda psihologik pikirleriň kämilleşdirilişi
5.1.Arap halifatynyň emele gelmegi, onuň taryhy ähmieti, maksady

Arap dilindäki ylmyň gülläp ösen döwri VIII-XII asyrlary öz içine alỳar.VII asyrda arap taỳpalarynyň birleşmesi netijesinde äỳratyn döwlet kemala gelỳär. Täze dörän dowletiň syỳasy daỳanjy bolup yslam dini çykyş edỳär. Halyfat yslamy ornaşdyrmak bilen özine köp territoriỳany birleşdirỳär. Onuň territoriỳasyna girỳän halklar gadymy döwürden medeniýetleşen halklardy.Onuň resmi dili hökmünde çykyş edỳän arap dilidi. Oňa mysal hökmünde Hindistany, Hytaỳy we beỳlekileri görkezmek bolar.

Önümçiligiň ösmegi, feodal gatnaşyklaryň kämilleşmegi, oba hojalygynyň dolandyryşy, döwletleriň arasyndaky ykdysady, haryt gatnaşyklary, emele gelen ykdysady-jemgyetçilik gatnaşygy, tebigy ylymlaryň kämilleşmegine şert döredi. Halyfatyň medeni merkezine dünỳäniň çar künjinden medeniýetleşen dünỳädäki edebiỳatlar gelmek bilen onyň üsti etirilỳär. Abbesidler döwründe/8-13/ Bagdatda şol döwürde mälim bolan dillerde ỳazylan edebiỳatlar getirilỳär. Ellinistik döwürden gözbaş alyp gaỳdỳan takyk ylymlar geljekki ösüşine başlaỳar. Idiologik ỳarag hökmünde Halifat yslam dinine daỳỳanỳardylar.Emma ykdysady-jemgyetçilik gatnaşyklarynda ỳüze çykan talaplar “dine ynanmaỳanlaryň” hem ỳazỳan işlerini öwrenmegi, tebigat, adamyň özi bilen baglanyşykly meseleler öwrenilỳär.

Grek alymlarynyň açyşlary,olaryň öňe süren ideỳalary arap dilindäki halklara elýeterli bolmagy üçin Aristoteliň, Platonyň, Galeniň, Arhimediň we beỳleki filosoflaryň işleri terjime edilỳär, täzeden göçirilỳär. Diňe bir araplarda däl-de ol eserler Hindistana,Hytaỳada baryp ýetỳär.Şeỳlelikde öňe sürülỳän pikirler şol halklaryň

dünỳägaraỳşyna, medeniỳetine, ylmyna, medisinasyna, tebigata garaỳşynda özboluşly orun tapỳar.

Tebigatyň syrlaryny öwrenmek,geçirilỳän tejribeleriň üsti bilen onuň özboluşly kanunlaryna göz ỳetirmek,ony durmuşda erlikli peỳdalanmak. Arap dilinde döredilen ylmy işlerde Platona däl-de Aristotele ỳykgyn etmeklik bardy.Aristoteliň herekete gelmeỳän,emma ilkinji hereketlendiriji güỳç bolup durỳan dien pikiri Gurhana garşy gitmeỳärdi.Şeỳlelikde, Aristioteliň işleri düỳpli işlenilỳär, oňa düşündirişler ỳazylỳar.Onuň täsirinde düỳpli ylmy açyşlar edenler Ibn Sinadyr.

5.2. Ibn Sina we Ibn Roşdyň öňe süren pikirleri .

Ibn Sina/980-1037/ /Awissena/ Gundogaryň beỳik filisofy, lukman heniz ỳaş wagty filosifiỳanyň kyn meseleleri bilen içgin gyzyklanỳar. Ol filosofiỳanyň nazaryetine we amalyetine aỳratyn üns berỳär.”Sagalma”,”Danyşnamw”/Bilimler kitaby/ onuň naỳbaşy eserleridir. Ol pikirlenme,pikirlenmede söziň orny, şertli bölüji pikirlenme, lezzeti duỳmak ỳaly meseleleri öwrenỳär. Ol pikirlenme sistemasyny 4 bölỳär: düşinje,pikir,netije,subutnama.

Akyl ýetirmekde logikanyň roluna aỳratyn baha berỳär. Filosofiỳä bilen birlikde ol saza,söze,edebiỳata hem özboluşly goşant goşỳar. Onuň bu meseledäki pikirleri “Şygyr sungaty” atly işinde öz beỳanyny tapỳar.Onuň poeziỳasynda köp sanly öỳkinmä, meňzetmelere gabat gelip bolỳar.Bu bolsa onuň döreden işleriniň gymmatyny artdyrỳar.

Sagaldyş ulgamy bilen baglanyşykly pikirlerini ol 3 bölỳär:

1.Adamyň tertip-düzginli bolmagy. 2. Şahsy arassaçylyk meseleleri. 3.Beden maşyklary.Onň

“Tebipçilik ylmynyň kanynlary”diỳen işi 5 tomdan ybarat bolup, 500-600 ỳylyň dowamynda okuw gollanmasy bolyp Ýewropada peỳdalanylỳar. Ibn Sina daş-töwerekdäki dowam edỳän hakykata göz ýetirmek üçin öňe süren usullary:

1.Akyl-paỳhasy subỳektiwlikden arassalamak. 2 Tebigatyň özünden ugur almak. 3. Predmeti düzỳän elementleri öwrenmek. 4.Deduksiỳany ulanmak. 5. Mälimden nämälime,aňsatdan kyna.

Ibn Roşd /1112-1198/ beỳik filosof göziň duỳuş bölegi hrustaliklerden däl-de,seççataka oboloçkadan durỳar diỳip belleỳär. Ol Aristoteliň işlerine materialistik nukdaỳnazarda baha berỳär.Indiwidual ruh özboluşly aỳratynlyklary özünde jemleỳär.Şeỳlelikde,”hudaỳ aňyny”/bojestwennyỳ razyum/ kabul edỳär.Gün ỳaly ỳagty salmak bilen ol indiwidual ruha täsir edỳar.Şeỳle hadysa bolup geçen wagtynda işjeňlik we aktuallyk başlanỳar.Adam aradan çykandan soň, onuň teni dargaỳar, ruhy uniwersal häsiete eỳe bolỳar.

5.3. Ibn al- Haỳýamyň psihologoỳa bilen baglanyşykly pikirleri.

Ibn al- Haỳýam /965-1039/ psihifizologoỳanyň ösmegine özboluşly goşant goşan,göriş kabul edişini öwrenmek bilen, göziň optikanyň kanunyna laỳyk işleỳänligini görkeżỳär./proeksiỳa/. Göreje daşky täsiriň netijesinde neposredstwennyỳ effekt bolỳar,akyl bilen birleşmegi netijesinde göze görünỳän obýektiň meňzeşligi we aratapawudy ỳüze çykarylỳar. Göze reňkleriň täsiri,goşmaça psihologik proсesleriň netijesinde predmetiň formasy, möçberi kesgitlenỳär.Kontraslar,binokulỳar görişleri

öwrenỳär.Predmeti dolulygyna kabul etmek üçin gözüň hereketi zerurdyr./göriş osynyň süỳşmegi/bolup geçỳär.Göriş kabul edişiň dowamlylygy,wagt birligini girizýär. Gysga wagtlaỳyn görkezilende öňden tanyş predmetler çalt ýatda galỳar.Göriş obrazynyň üsti bilen öňki täsirleri dikeldip bolỳar.

Bap VI: Aristoteliň we Platonyň ruhy öwrenişi we oňa bolan garaýşy

6.1. Antiki psihologiýada ruhy öwrenmegiň materialistik esaslary

Antiki psihologiýasynda esasy üns berlen meseleleriň biri-de, ruh hakyndaky pikirlerdir. Ol ilkidurmuş adamlarynyň garaýşynda, mifologiýasynda dowam edip gelýärdi. Meselem, halk döredijiliginde – poeziýa, ertekilerde, dini rowaýatlarda ruha aýratyn üns berilýärdi. Olar ylmy eserde däl-de, bu meselä ylmy şähtden filosofiýada içgin öwrenilýär. Miflerde ruh swerhýestestwenno "adamyň içindäki adam" hökmünde görkezilýär. Janly-jandaryň hereketi, adamyň işi, ruhyň gatnaşmagynda düşündirilýär. Onuň bolmazlygy rahatlygy, ýoklugy, ýok bolmagy bilen düşündirilýär. Uky – ruhyň wagtlaýyn bolmazlygyny aňlatsa, ölüm – ruhyň düýpden ýok bolmagyny aňladýar. Ilkibaşdan synanşyklarda ruhyň özüniň nämeleginde we onuň ýerine ýetirýän işini kesgitlemäge çalşypdyrlar. Bu bolsa psihologiýanyň başlangyjydy, şol döwürden başlap eýýam psihologiýa bilen baglanşykly düşünjeler döreýär we kämilleşýär.

Filosofiýa ylym hökmünde ilki durmuş obşina gurluşygyndan synpy jemgyýet bolan gul eýeçiliginde ýüze çykdy. Ol ylym hökmünde bir bada Hindistanda, Hytaýda şol bir wagtyň özünde Ýewropada, Gadymy Gresiýada, Rimde döredi. Olaryň çözýän meselesi göniden- göni adam bilen baglydy. Şol halklaryň arasynda

täsir etmek, medeni gatnaşyk bolupdyr. Meselem, b. e. öň VI asyrda Gadymy Gresiýada filosogiýa kemala gelip başlan döwürde, eýýäm Müsürde dini mifologik taglymatda ösdürilipdi. Müsürde astronomiýa, matematika kämil ösüpdi. Afrikada we Alynky Aziýada hat ulgamynyň aýratyn görnüşi kemala gelipdi, bularyň ählisi-de Gresiýa öz täsirini ýetirdi. Käbir pikirler öz beýanyny ähli ýerlerde tapýar. Meselem, ruhyň göçüp-gonmasy ylym baglanşykly mesele Greklerde-de, Hindilerde-de birmeňzeş seredilýär. Gadymy Hindi filosofik taglymat bütin Gündogaryň esasy bolup durýar. Ýewropanyň medeniýetiniň ösmegine düýpli täsir eden, ol hem Gadymy Grek filosofiýasydyr.

Gündogar ylym Günbataryň filosofiýasynda, psihologiýasynda aratapawudyň bolmagy nämä bagly?

1. sosial-ykdysady ösüşi
2. ruhy durmuşdaky adatlar, däpler.
3. adama täsir edýän ruhy güýçler.
4. Antiki psihologiýasyna mahsus häsiýetler:
5. Adamy söýmek oňa hormat goýmak.
6. Ýer ýüzündäki ýaşaýşa söýgi döretmek.
7. Beden we ruhy sagdynlyk meselesi.
8. Aňa bolan gatnaşyk (intelektuallyk).

Demokritiň garaýşy boýunça ruh (duşa) bedeni hereketlendiriji güýç bolup, ownuk, tegelek, ýylmanak, şeýle bir çalt hereket edip bilýän atomdyr we ol bütin bedene ýaýrandyr diýýär. Ol hemişe hereketde bolup bedeni herekete getirýär. Diýmek, ruh atomlaryň bedende ýerleşmesidir, paýlanmasydyr. Demokrit oňa giňişlikde hereket edýän material zat hökmünde seredipdir. Haçan-da, beden dargan wagtynda kiçi bölekler daşyna çykýar, giňişlikde ýaýraýar we dargap gidýärler. Onda ruh hem beden ölenden soň ölýär we ýok bolup gidýär. Haçan-da biz dem alan wagtymyzda, kiçi bölejikleri (çastisalary) özümize kabul edýäris, şolar hem ruhy kemala getirýärler.

Haçan-da demimizi goýberenimizde biz ruhymyzyň bir bölegini howa goýberýäris. Diýmek, ol material zat bolmak bilen her demimizde täzelenýär. Demokritiň pikiriçe, ruh ähli zatda bar, hatda dünýäden ötende-de bolup, örän az mukdardadyr. Onuň pikiriçe, daş, ösümlik hem ruhlydyr.

Kesellemek- atomlaryň gatnaşygynyň üýtgemegidir. Garran wagtyňda atomlaryň sany azalýar. Duýgy organlardaky atomlar daşky dünýä ýakyn bolandan soňra olar daşky täsirlere uýgunlaşýarlar. Bedende özüni oňat duýýan atomlar (ýeňil we agyr) beýikdedir. Ol iň ýokary ruhy iş bilen birlikde, aňmaklygy ukyplydyr.

Demokrit bu ýerde ruha tebigy taýdan häsiýetini berýär. Ruh organiki bedeniň önümi hökmünde çykyş edýär, ol bedenden daşary ýaşamaýar. Ruh hakyndaky gürrüňi dowam etdirmek bilen Falos ony – bedenden aýratyn bir zat edip görkezýär(magnite) şu häsiýeti berýär, Anoksemen "Durmuş hakda kitap" diýen işinde – ony howa, Pifogorçylar bolsa ruh ölmez –ýitmezdir we bir zatdan beýlekä geçip bilýär diýen pikiri orta atýarlar.

6.2. Platonyň idealistik(howaýy) psihologiýasy

Platon (427-347 b. e. öň) obýektiw idialistik akymyň düýbini tutýar. Onuň pikiriçe, ideýa- hemişelik göze görünmeýär, özbaşdak, islän zadyňa öwrülip bilýär. Material dünýä döredilýär, ýaşaýar, ölüp ýok bolup gidýär. Ideýa bilen zatlar deň derejeli zatlar däldir. Bu ýerde, ruh başlangyç bolup çykyş edýär. Ruh ilki ýüze çykmak bilen, ten bilen birikde bar zatdyr. Tebigatyň ruhy bilen, ideýanyň ruhy dogandyr. Ruh öz tebigaty boýunça ýokarda durýanlygy üçin beden onuň diýenini etmeli, hereketlerini şonuň tebigatyna laýyk amala aşyrmaly. Platon ruhy 9 razrýada bölýär şolaryň hersi bir adama gabat gelýär.

Ruh bilen bedeni deň derejede ösdürmegi ündeýär. Ruh hakyndaky meseleleri özüniň "Döwlet", "Fedre" traktatlarynda ýazyp beýan edýär.

Adamda bar bolan ruhyň 3 sany başlangyjy bar:

1.Iň aşakysy ruh ol haýwanlaýňka meňzeş, şol ruhy bolanlar öz beden isleglerini kanagatlandyrmaga ymtylýarlar, kanagatlanmany duýýarlar. Şu başlangyçda adam suwsuzlygy, açlygy, söýgini duýýar. Ol adamyň ruhyň köp bölegini tutýar.

2.Aňly derejesi garşylyk görkezmek (lezzet alýana).

3. Gazaplanmak (ýarostnyý) ruh – adamyň bir bölegi bolup diňe üstin çykmaly kyn hem bolsa ýeňmeli diýen, ýa-da ölmeli.

Şu üçisi-de biri-biri bilen deňagramlylyk saklamaly. Adam ölenden soňra onuň ruhy bedene jogap berýär.

Platonyň ruh hakyndaky, garaýyşlarynda duýma aýratyn orun berilýär. Duýgynyň sanawuna: gorky, gahar, gam, söýgi, göriplik, isleg, bahyllyk. Ol duýgyny 2 bölýär:1. Aşakgy duýgular – bedeniň talaplaryny kanagatlandyrmak. 2. Ýokarky duýgular – gözellik hem akyl iş bilen meşgullanmak degişlidir diýip belleýär.

6.3. Aristoteliň ruh hakyndaky garaýşy

Aristotel (384-322 b. e. öň) onuň "Ruh hakda" traktynda ruh janly teniň görnüşi (formasy) bolup durýar diýip belleýär. Meselem, görmegiň ruhy gözdir, haçan-da görmän galsaň, onda göz göz däldir. Ruh bedeni janlandyrýar. Eger ruh bolmasa, onda ol ölüdir. Ruh ähli zadyň özeni bolup janly bedeniň: boýy, dem alyşy, duýmasy, pikiri bilen berk baglydyr. Ruhda bedeniň işjeňligi bolup, daşky täsiriň hetijesinde ony işlemäge gönükdirýär. Beden bilen ruh aýrylmaz baglydyr. Adamyň ruhy nähili bolsa bedeni hem şoňa meňzeşdir. Ruhyň

organy – ýürekdir. Beýni kömek beriş işini ýerine ýetirýär.(gan gerek derejesine çenli sowaýar).

Ol ruhy 3 topara bölýär: 1. Ösümlik. 2. Haýwan. 3. Adam. Beden ölenden soňra ruh ýok edilenok, ol bedensiz howa giňişligine edir bolup dolanyp barýar. Emma onuň garaýşynda-da idealistik garaýyşlar bar. Materialistik taglymaty ösdürmekde, barlamakda, berkitmekde antik lukmanlarynyň anatomiýada we medisinada açyşlary düýpli täsir etdi.

Bap VII: Antik psihologiýasynyň jemleri. Aristoteliň, Platonyň psihologik garaýyşlarynyň ylma täsiri

7.1. Antik lukmanlarynyň psihologiýa garaýşy

Gippokrat (460-377 b. e. öň) "medisinanyň atasy" Demokridiň pikirini dowam etdiripdi. Antik medissinasynyň düýbini tutujydyr. Onuň belli işleri: "Howa, suw we daş-töwerek hakynda", "Ýiti agyrly kesellerde berhiz saklamak", "Döwügi, çykygy seýiklemek" "Gippokrat ýygyndysy" we beýleki işlerinde medissina bilen baglanyşykly ylmy garaýyşlary ösdürýär. Onuň pikiriçe, pikirlenmäniň we duýmanyň organy beýnidir. Temperament hakda aýtmak bilen ol: adamyň bedenini 4 sany suwukly emele getirýär:1. nem (sliz) beýniden täsir edilýär 2. gan ýürekde. 3. sary öt (beýnide). 4. gara öt –(dalakda) bölüp çykýar, şolaryň haýsy biri agdyklyk etse adamyň temperamentine täsir edýär. Meselem, ganyň agdyklygy – sangwinnik, nem-flegmatik, sary öt- halerik, gara öt – melanholik.

Alymyň ýazyp beýan etmegine görä, keseli anyklamak hem netijeli bejermek üçin yzygiderli gözegçilik etmeli, gelinen netijäni umumylaşdyrmaly, şonuň netijesinde keseli bejermeli diýýär.Keseliň öňüni almak, ony bejermekden amatlydyr hem ýerliklidir.

Biziň eýýamymymyzdan öňki III asyrda Aleksandriýada medisina ösýär. Ýörite muzeý döredilýär we käbir jesedi kesip öwrenmäge mümkinçilik döredilýär. Meselem, Gerofil nerwleri, saçuzuny (suhojiliýany) birleşikleri ýazyp beýan edýär beýniňi örtgini, gözüň gurluşyny içgin öwrenýär. Erestrat bolsa, beýniň ähli böleklerini aýratynlykda ýazyp beýan edýär. Adam beýnisindäki ütgeşikleri öwrenýär.

Soňra bu pikirleri Rim lukmany Galen (II b. e. öň). Ýörite anatomiýa, fiziologiýa hakynda ýazan işleri bilen üstüni ýetirýär we XVII asyra çenli şol işler peýdalanylýar. Olarda kelle we bil beýnisi hakynda ýazylýar. Nerwisiz hiç hili hereket ýok diýip ýazýar. Ol medisina filosofiýasyna degişli 400-den gowrak işi ýazýar. Ol adam bedenini içgin öwrenmek maksady bilen ilki maýmynlarda tejribe geçirýär, şonuň netijesinde adam anatomýasyna we fiziologiýasyna içgin aralaşýar. Adam myşsalaryny öwrenmek bilen olaryň ýerine ýetirýän wezipelerini aýdyňlaşdyrýar. Arteýanyň diwarlarynda 3 sany gatlagyň barlygyny kesgitleýär. Adamyň saglygyny dikeltmek üçin zerur bolan dermanlary taýýarlamagyň usullaryny, serişdelerini kesgitleýär.

Galen ähli zady öz içine alýan ýeke-täk taglymat görnüşinde bolan antik medissina baradaky düşünjäni bir ýere jemlemek bilen, medisinanyň mundan beýläkde kämil derejede ösmegine ýol açdy.

7.2. Antik psihologiýasynyň jemleri

Antik filosofiýasy Gadymy Gressiýada we Gadymy Rimde dörän gul eýeçilik jemgyýetiniň filosofiýasy hökmünde taryha girdi. Fallas, Aneksamandr, Aniksemen, Geroklit ilkinji materialistler hökmünde çykyş etdiler. Olaryň pikiriçe, dünýäniň ilki başlangyjy bir maddy zatdan – suwdan (Fallas), howadan Aneksemen, (otdan)- Geroklit gözläpdirler. Şeýle taglymat beýleki

filosoflara garanyňda Geroklitde has aýdyň üýze çykýar. Olaryň materialistik garaýyşly pikirleri özakymlaýyn dialektiki pikir bilen gabat gelýär. Geroklit "Bir derýa iki gezek girip bolmaýar", sebäbi "hemme zat akýar, hemme zat üýtgeýär" diýip tassyklapdyr.

Soňra bu pikirleri Demokrit ösdürmek bilen atomistik taglymaty esaslandyrýar. Emma muňa garamazdan Antik psihologiýasy bilen baglanyşykly meseleler töwerekleýin çözülmändir, köp meselelerde belli bir netijeler gazanylmandyr. Alymlaryn kä biri idealizmiň tarapdary bolup çykyş etseler, beýlekileri materialistik pikirlere gulluk edipdirler. Öz döeri bilen baglanyşykly kemçilikleriň barlygyna garamazdan, ol filosifik pikirler geljekde ylym hökmünde ýokary derejedekämilleşjek filosofik pikirlere, şonuň bilen birlikde-de psihologik düşünjeleriň kämilleşmegine giň yol açýar.

Aristoteliň filosofik taglymaty Platonyň idialistik taglymatyna arşy durýar, ol bolsa öz gezeginde filosoflaryň tebigatyň hadysalaryny ylmy esasda öwrenmegine itergi berdi. Aristoteliň gelen ýene-de bir netijesi dünýä hil taýdan dürli elementlerden: toprakdan, ýelden, suwdan we otdan durmak bilen dünýäni kemala getirýär diýip bellewýär. Ol zatlaryň, materýanyň obektiw kanunlaryň esasynda ýaşaýanlygyny ykrar edýär. Kä ýerde Platonyň täsirine düşmek bilen "Ilkinji hereketlendirijiˮ, "Ähli formalaryň formasynyň" ýaly pikirlerede duş gelmek bolýar.

Psihologiýanyň esasy meseleleriniň biri bolan akyl ýetirmek, onuň pikiriçe , akyl ýetirilýän zatlar olar baradaky bilimlerden ozal ýaşaýarlar.Diýmek, meseläni adamyň özi çözenokda, oňa daşyndan belli bir güýç täsirini ýetirýär. Antik filosoflarynyň pikiriçe, biziň ten duýgularymyz diňe ýekeleýin zatlary bilmäge kömek edýän bolsa, onda ylmyň wezipesi –hususy zatlardaky umumy zatlara akyl ýetirmäge mümkinçilik döretmelidir.

Antik psihologiýasyna mahsus zatlaryň biri-de beýleki jemgyýetçilik ylymlary bolan estetika, etika, sosialogiýa ylymlary bilen utgaşykly ösmegidir. Adamyň akyl taýdan kämilleşmeginde ylym-bilimiň, terbiýäniň aýratyn orun tutýanlygyny belläpdirler.

Netijede, antik ylmynda psihologiýanyň öwrenýän hadysalarynyň toparlary baradaky bilimleriň takyklanylmagy we psihiki hadysalary açyp görkezmek üçin ulanylan iki sany gapma-garşylykly akymyň ýüze çykmagydyr. Grek alymlary psihikanyň mehanizmini ýönekeý göz öňüne getiripdirrler, olaryň öz gözegçiliklerinde şonça köp gymmatly zatlary alyp bilendiklerine dogry baha bermek zerurdyr. Bu bolsa psihologiýa ylmynyň gözbaşyny gadymy döwürlerden alyp gaýdýanlygyna şaýatlyk edýär.

Bap VIII: Galeniň adamyň gurluşyny öwrenişi

8.1. Galeniň geçiren tejribeleriniň netijesi

Galen (129-199 b.e. öň) ýaşap geçen Rim lukmany, onuň esasy öňe süren taglymatynda nerw-psihiki işiň amala aşyrylyşy bilen baglanyşykly meseledir. Adamyň merkezi beden bölekleri bile çet-gyradakylaryň (periferiki) arasynda hemişelik aragatnaşyk ýola goýlandyr. Gyjyndyrjynyň täsir etmegi, merkeze gelip ýetýär we onuň çözgüdi bolyp geçýöýär. Ähli maglumatlar biziň ýokary nerw ulgamymyza yzygiderli gelip, şol ýerde täzeden işlenilýär.

Nerw ulgamy daragta meňzeş bolup, onuň her bir şasasy özbaşdak ýaşaýar. Nerwi hem edil beýni ýaly materialdan durýandyrEsasy maksat duýmakdan we hereket etmeklige gönükdirilendir. Galen nerwleri:

-“ýumşak” örän duýgyr bolup bedeniň böleklerinde ýerleşýär.

-“gaty” nerwleriň kömegi esasynda özbaşdak hereket amala aşyrylýar.

Soňra ol hem Gippokrat ýaly temperamente degişli meseläni ylmy esasda öwrenýär. Galeniň psihofiziologik garaýyşy ylymda düýpli orun eýeleýär. Adamyň fiziologik esasda öwrenilmegi onuň psihologiýasyna içgi aralaşmaga, ruhyň belli bir derejede jan bilen baglanyşygyny subut etdi. Adamlaryň arasyndaky özboluşly tapawut, olaryň bedenindäki aratapawuda baglydyr. Temperamentiň öwrenilmegine özboluşly goşant goşýar.

8.2. Onuň psihologiýa ylmyna goşandy

Galen ýörite anatomiýa, fiziologiýa hakynda ýazan işleri bilen üstüni ýetirýär we XVII a çenli şol işler peýdalanylýar. Olarda kelle we bil beýnisi hakynda ýazylýar. Nerwisiz hiç hili hereket ýok diýip ýazýar. Ol medisina filosofiýasyna degişli 400-den gowrak işi ýazýar. Ol adam bedenini içgin öwrenmek maksady bilen ilki maýmynlarda tejribe geçirýär, şonuň netijesinde adan anatomýasyn we fizologiýasyna içgin aralaşýar. Adam myşsalaryny öwrenmek bilen olaryň ýerine ýetirýän wezipelerini aýdyňlaşdyrýar. Arteriýanyň diwearlarynda 3 sany gatlagyň barlygyny kesgitleýär. Adamyň saglygyny dikeltmek üçin zerur bolan dermanlary taýýarlamagyň usullaryny, serişdelerini kesgitleýär.

Galen ähli zady öz içine alýan ýeke-täk taglymat görnüşinde bolan antik medissina baradaky düşünjäni bir ýere jemlemek bilen, medissinanyň mundan beýläkde kämil derejede ösmegine ýol açdy.

Bap IX: Orta asyrlarda psihologik meseleleriň çözülişi

9.1. Orta asyrlara we täzelden dikeldiş döwrüne häsiýetnama

Orta asyrlar diýen düşünje V-XVI a we XVII a. 1-nji ýarymyny öz içine alýar. Taryhda bu döwür feodal jemgyýetiniň ýüze çykan, ösen hem pese düşen döwri hasaplanýar. XVII a 48-60 ýý bolup geçen iňlis rewolýusiýasy kapitalistik gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyna getirdi.

Taryhy ösüş ähli halklarda deň bolup geçmedi. Meselem, arap taýpalaryň bütindünýä taryhyna girmegi bilen Köne dünýäniň, ýagny, Arap ýarym adasyndan tä Atlantika ummanynyň kenarlaryna çenli, soňra bolsa Indoneziýa çenli Arap halifatlygy emele geldi. Rus halkynyň durmuşynda bu döwürde jebisleşmek hadysasy bolup geçýär. Ol XVI a eýýäm, Uraldan geçip köp milletli döwlete öwrüldi.

Orta asyrlarda Gündogar öz ornuny tapdy. Gündogarda feodal gatnaşyklary Günbatara seredeniňde öň başlady. Hytaý, Hindi, Arap, Eýran, Orta Aziýa medeniýeti gülläp ösýär. Emma käbir sebäplere görä Gündogarda kapitalistik gatnaşyklar ösmedi. Şeýlelikde, ösüş gündogardan Günbatara geçdi.

Orta asyrlara baha bermekde özbolüşly garaýyşlar bar. Meselem, Gumanistler –“adamzady garaňky tümlükden ýagtylyga alyp geçen” döwür diýýärler. N. A. Berdýaýew bolsa, “orta asyr adamzadyň iň bir çylşyrymly döwri bolup onda wahşyçylykdan adamzadyň ruhynyň galkynan, pikiriniň işläp, medeni we döredijilik eýýami boldy” diýip bahalandyrýar.

Orta asyrlar beýik adamlaryň dünýä inen we ýaşan, döreden döwri bolup, olara adamzat şu gunki gün guwanýar. Halk köpçüliginiň serdarlary Ýot Taýler, XIV a Angliýada daýhan gozgalaňynyň ýolbaşçysy, Utopiki

sosializm düýbini tutujylar Tomos Mor, Tonmaza Kamponena beýik akyldarlar we filosoflar Rodžer Behon, Awisena Ýan Gus, Nikolaý Kopernik, Džordan Bruno, Galileo Galileý, magaryfy ösdüriji M. Lýuter, şahyrlar O. Haýen, Nyzamy, Dante, Rable, Şekspir, Serwante görnükli hudožnikler Radhel, Leonardo Da Winçi, Andreý Rublew, Renbreýin. Ý. Gurewiç şu döwri derňemek bilen şahsyýet diýen düşünje kemala gelýär. (F. Akwinskiý – XIII a Duglas Skot – XIII a., Dante XIII-XIV a).

Ilkibaşda gadym eýýäm bilen baglanşyk güýçli bolýar. Bilim bermeklik antik awtorlaryň, filosoflaryň tebigaty öwrenmekleriň Gippokradyň, Arestoteliň, Galeniň işlerini içkin öwrenmelidir. Soňra bilimiň üstüne agyr gabyr bolup din inýär. Eýýäm din ugrundan, alhimiýadan, astranomiýadan professorlar döreýär. Şonuň üçinde V-XIII a "garaňky ýyllar" diýýärler. Onuň sebäbi hem şu döwürde dünýä dinleri : buddizm- orta asynky Aziýada, Yslam- alynky Aziýada, Orta Aziýada, Demirgazyk Afrikada, Hristiançylyk – Ýewropada ýüze çykýar. Diniň esasy instituty metjitdir. Orta asyrda diňe serkwe ynanmak, öňde baryjy pikirler bolup ýantyrmak dine garşy çykyş edenlere inkwizitorlar tarapyndan çäre görmek (1022ý).

Din şol döwürde döwlete, syýasata, bilime deň derejede täsir etmändir. Meselem, Hytaýda buddizm güýçli össe-de, dini kitaplar okuw gollanmasy bolmandyr. Olap Konfusiniň işlerinden peýdalanypdyrlar.

9.2. Orta asyrlaryň we täzeden dikeldiş döwrüniň psihologiýasy

Ýewropanyň ruhy durmuşynda psihologiýa bilen baglanşykly pikirler
nominalizmde ösdürilýär. "Umumylyk- predmetler däl-de, olar ýönekeý söz, ses we atlardyr" diýilýär. Adamda umumy adamzat psihologiýasyndan daşarda "ideýa"

ýokdur diýilýär. Bu filosfik akymyň garşysyna bolsa realizm göreşýär. Bu ýerde umumylyk (unwersal diňe aýry-aýry predmet hököminde ýaşaýar. P. Abelýar (XII a) bu iki akymyň garşysyna konseptualizm ösdürýär. Ideýalar predmetlerden daşarda ýaşamasalarda, olary diňe söz hökmünde kabul etmek bolmaz. Ideýa- akymyň önümidir we pikiriň özboluşly aýratynlygyny görkezýär. Bu akym sholastikanyň düzminde hereket etdi. Gapmaagarşylyk umumylyk bilen aýratynlygyň arasynda girýärdi. Ideýa ilki döräpmi ýa-da predmetler (ideýa - weş). Adamyň bilim aýratynkygy – duýmadan başlanýarmy, predmetleri duýmadanmy ýa-da ideýadan zatlarymy. Matematikanyň, astranomiýanyň ösmegi bilen aýratyn sorag hökmünde: ynam ýa-da bilim? (wera ili znaniýe)

Foma Akwinskiý (1226-1274) görnükli shelastik, ol dini dünýägaraýşy goldap çykyş edýär, onuň pikiriçe, ruh ýeke-täkdir, ruh bedende ýerleşýär, emma ol özbaşdak ýaşap bilýär. Ol bedeniň hereketiniň çeşmesi bolup çykyş edýär. Ol hem ruhy 3 bölýär: aňly düşünjeli, ösümlik we haýwan. Haýwan hem ösümlik ruhy öz funksiýasyny ýerine ýetirmek üçin toprak zerur. Beden bilen ruhyň gatnaşygy materiýa bilen formanyň gatnaşygy görnüşinde suratlandyrylýar. Adamyň ruhy ölmez-ýitmezdir, şonuň üçin ol tegelegi hem özüne birikdirýär. Ruh 2 arassa görnüşe degişli bolup, oňa bedeniň dargamagyna täsir etmeýär. Ol ölmez-ýitmezligini saklap galýar.

Onuň pikiriçe, adamda tebigy aň bar, ol gezeginde aňlamaga (göz ýetirmäge) mümkinçilik berýär. Oňa şert döredýän zat duýgy intelektdir. I derejeli aňlamagy döredýän daşky hem içki duýgy organlarydyr. Daşkysy – daşky duýgy organlary. Kabul etmeklik haýsyda bolsa bir zadyň täsirinde ýüze çykýar. Bu ýerde diňe material zat däl (Demokridiň pikir edişi ýaly), obrazlar, ýatda galan zatlar. Duýma gözüň, gulagyň we boý işjeň gatnaýmagynda bolup geçbär.

Içki – umumy duýgy, göz öňüne getirme, ýat, pikirlenme. Intelektiň üsti bilen biz her bir zadyň manysyna, maksadyna düşünýäris. Ol beden organyň täsiri däldir. Ol adamyň aňyny ösdürýär.

Akwinskiniň pikiriçe, hudaý iň ýokary we soňky maksatdyr. Öz ýüregiňi açmak (otkraweniýe) muňa getirýän ýoldur. Dinde iň täsirli hasaplanýar. Erk bilesigelijiligi oýanýar. Ol ähli zady hudaý tarapyn hasaplaýar.

Rodžer Bekon (1214-1292) ol sholastlar bilen jedel netijesinde akyl ýetirmelde gözegçiligiň we terbiýäniň aýratyn orun tutýanlygyny nygtaýar. Ema onuň pikiriçe, tejribe diňe bedeni öwrenip biler, ruha göz ýetirip bilmez. Onuň işlerinde görüş nerwleri, gürüşiň kabul edijiligi, ýagtylygyň döwülmegi we beýlekiler öwrenilýär.

XVI asyrda beýik geografik açyşlar, mehanikanyň ösdürilmegi, astranomiýada, matematikada düýpli açyşlar edildi. Meselem, N. Kopernik (1473-1543) I. Kepler (1571-1530), Dž. Bruno (1548-1600), G. Galileý (1564-1642) täze eýýämiň açyşlarynyň düýbini tutan alymlardyr. Olar: kanunlary açmak we ony ylmy derejede düşündirmek; tebigatyň obýektiw kanunlaryny öwrenmek. Ylmy pikirlenmäniň yzygiderli ösdürilmesi bolup geçdi. Eýýäm ylmy iş alym barlamagyň täze usulynyň işlenişi düzülýär. Sözüň doly manysynda "Ylmy rewolýusiýa" bolup geçýär. Andreý Wezali (1514-1564) "Adam bedeniniň gurluşy hakynda" (1543) işi neşir edilýär we ol Galeniň antohimiýasynyň ornuny tutýar. Emma bu işde köp sanly ýalňyşlyklar goýberilýär, sebäbi ol öz işini maýmyny we iti kesip öwrenmek bilen ýazypdy.

M. Malpigi (1628-1694) eksperemental fiziologiýa boýunça iş alyp barsa, W. Garweý 1628 ý gan aýlanyş boýunça açyş edýär.

Nemes sholastary R. Goklenius we O. Kassman iliknji bolup 1590 ýylda "Psihologiýa"düşünjäni girizýär.

Bap X: Günbatar ýurtlarynda psihologiýanyň ösdürilişi

10.1. Eksperimental psihologiýanyň ýüze çykmagy we maksady

Psihologiýa eksperimentleriň ornaşdyrylmagy bilen onuň aýratyn ylym hökmünde täze bir döwür başlanýar. Psihologik kanunalaýyklyklaryň real hakyky matematik hasaplamalary ýüze çykdy. Geçirilýän tejribeler psihologik bilimleriň ölçeglerini düýpli derejede özgertdi. Tejribeleri işlän wagtyň dikeldip, täzeden gözden geçirmäge şert döredildi.

Psihologik faktorlaryň obýektiwligiň gaýtalap bolýanlygy, derňäp bolýanlygy onuň esasy ölçeg birligi bolýar. Bu ugruň ösmeginde we kämilleşmeginde nemes uniwersitetleri düýpli iş etdiler. Şol bir wagtyň özünde bu ugurda Orsýetde, ABŞ-da, Fransiýada, Angliýada ulmy işler alynyp baryldy. Ýöriteleşdirilen laboratoriýalaryň döredilmegi ýaş ylym bolan psihologiýanyň eksperimental ugruny düýpli ösdürmäge şert döretdi. (Psihofiziologiýa, Psihofizika, Psiometriýa).

Köp sanly barlaglar sensor funksiýalary ylmy derejede öwrenmäge gönükdirildi. Psihologiýa bilen fiziologiýanyň gatnaşygy has ösdi. Görüş duýmasy we kabul etmesi Gelmgolsyň "Fiziologik optika" diýen işinde uly orun tapdy.

W. Wungyň laboratoriýasynda binokulýar görüş, görüş uýgunlaşmasy (G. Aubert, A.B. Folkman) kontrast, reňkleri duýma ýaly meseleler öwrenilýär.

1894. ý. I Kris gözdäki (kolboçoklary we taýajyklary), açýar.

10.2. E. Gernigiň we L. Langeniň tejribeleriniň netijeleri

Eweld Gering (1834-1918) Praga uniwersitetiniň professory, fiziologiýanyň dürli görnüşli ölçeg gurallaryny (pribory), prisposobleniýalary oýlap tapmak bilen eksperimental psihologiýa boýunça alnyp barylýan işleriň netijeligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik döreýär.

Ol öz tejribeleriniň üsti bolen Gelmgolse garşy çykýar we natiwizm taglymatyny esaslandyrýar we gözüň her bir nokady ozbaşdak 3 sany belgini kabul edip bilýar. Beyikligi, çep we sag pozisiýalary, çuňlugy. Reňkleri saýgarmak bilen baglanyşykly her täze garaýyşy öňe sürýär. Onuň pikiriçe assosiasiýa we dissimulýasiýanyň esasynda himiki reaksiýanyň netijesinde ak-gara, gyzyl-ýaşyl, sary-gök reňkleri duýup bolýar. Eşdiş duýgysyny öwrenmekligi girişmek bilen K. Ştutid sazandalary obýekt hökmünde saýlap alýar we 2 tomdan ybarat işini (1883-1890) neşir etdirýär. Bu meseläni soňra Wunduň mekdebine degişli bolan alymlar Skripçur we Krýüger öwrenýär. Soňra deri duýgysy we tagam içgin öwrenilýär (Blike, Freý).

Reseptorlary öwrenmeklik hem fiziologiýa bilen baglanyşyklydyr. Bu ugurda geçirlen eksperimentleriň ilkinjisi reaksiýanyň geçiş wagty bilen baglydy. W. Wunduň laboratoriýasynda sensor reaksiýalaryň geçiniň deň däldigini kesgitledi. Rus alymlaryndan Segenew bu ugurda düýpli işleri bitirdi.

Odessa uniwersitetinde fiziologik laboratoriýany Seçnewiň okuwçysy A. Spiro esaslandyrýar we psiholog-eksperimentor wezipesini ýerine ýetirýär. Onuň pikiri boýunça gönükdiriji hökmünde kabul edilýän obýekt täsir edýär, kabul etmäniň fazalaryny kesgitleýär.

Reakulend 2 gurluşdan durýä: motorjy we sensoriod. N. Lange öz eksperimentleriniň netijesini "Psihrologik barlaglar" (1893) diýen işinde beýan edýär.

Eksperimental psihologiýa henetiki we biologik ugurdan çemeleşmeklik ýüze çykýar. Bu ugurda düýli işlän N. Lengedir. Tejribeler bien birlikde öz-özüň syn etmek hem dowam etdirilýär. Psihiki hadysalaryň obýektiwligi, eksperimentallygyň san hem hil taýdan işlemäge mümінçilik döredildi. Esasy mesele, ylmy obýektiwligi bolmaly.

Bu ugurda täze başlangyç sözleýşiň komponenti (şöz reaksiýa). Diýmek eksperimentlerden reçewyý assosiasiý.

Assosiatiw eksperimentler boýunça F. Galton (1822-1911) 1879-nji ýylda aýratyn işini neşir etdirýär. Meselem, ol 75 sözden ybarat spisok düzýär we şol sözleriň hersi bilen bglanyşykly assisiasiany tapýar. Tejribä gatnaşýan, özüniň kämilligine ýa-da dälligine, reaksiýanyň geçiş tizligine göz ýetirip bilýär. Emma, W. Wund tejribe geçirende bir sözi aýtmak bilen pikiri oýarýar şol wagtdan hem hronometr bilen ölçeýär. W. Wund öz tejribeleriniň netijesinde assosiaýanyň tiplerini kesgitleýär:

1. "söz" 2. Daşky 3. Içki

Diýmek, psihologiýanyň gelip çykyş taryhy fiziologiýa bilen berk baglanyşyklydyr.

10.3.Ebbingauzyň eksperimental psihologiýa goşandy

Gerion Egginguiz (1850-1909) nemez psihology, onuň 1885 ý. neşir etdiren "yat hakda" diýen işi eksperimental psihologiýanyň olçeginde aýratyn orun tutýar. Ol özüniň ýat hakda düýpli açyş etmegine ýardam eden Fehneriň "Psihofizikanyň elementleri" diýen işe salgylanýar. Fehneriň işi diňe gyjyndyryjy we duýma

bilen baglanyşyklydy. Tejribäniň esasyny düzýän zat, manysyz bogunlardyr 2 sany çekimliniň içinde 1 çekimsiz. Şeýle edilse hiç hili many aňlatmaýar. Many aňlatmasa-da hiç hili assosiasiýa döretmeýär. Bu ady barlamakda obýektiw usul bolup durýandyr. Bu mesele bilen baglanyşykly 1897-1902 ýý. "Psihologiýanyň esaslary", 1908 ý. "Psihologiýadan oçerk" diýen işleri bar. Ol köp sanly, tejribäni özünde geçirýär we subut edýär. 2300 many aňlatmaýan bogunlardan sanaw düzmek bilen, olary özleşdirmäge girişýär. Özleşdirmek üçin ilki ol bogunlary okap çykýar, soň olary ýatdan dikletmäge synanşýar. Eger başa barmasa täzeden okap çykýar. Esasy maksat ýalňyşsyz ýatda saklamakdyr. Gaýtalamanyň sany işiň netijesine täsir edýär. Beýleki bir tärde birnäçe wagt geçenden soňra, täzeden dikeltmek meselesi, soňra onuň ýat bilen baglanyşykly meselesine G. Liller (1850-1934) 1893 ý "Ýady öwrenmäge degişli eksperimenti materionar" diýen işini neşir etdirýär.

Ebbingouzyň usuly diňe bir ýady däl-de endikleri içgin öwrenmäge şert döreýär.

Şeýlelikde, eksperimental psihologiýa özbalyşly ösüşe eýe boldy we geljekki ugurlaryň ýüzu çykmagyna we kämilleşmegine ýardam etdi.

Bap XI: Täzeden dikeldiş döwrüniň psihologiýasy
11.1. Assosiatiw psihologiyanyň kemala gelmegi

XVIII a. inlis psihologiyasy J. Lokkyň empiriki pikirinden Berkliň, Ýumyň we D. Gartliniň assosatiw psihologiyasyna ösüp geçýär. Assosiasiya lat. - соединяю - birlesdiryarin diyen, bir we birnace psihiki prosesi baglanşygy (duymak, pikir, hereket).

D. Berkli (1685-1753) ol J. Lokkyň pikirini dowam etdirijilerin biri bolmak bilen, sensualizmden olar bir berk tasir subyektiw edyar idealizme gecyar. Psihologlar üçin in bir tasir edýän zatlaryn biri-de „giňişligi kabul etmekdir" (Gorusli taze tejribelerinin teoriyasy" 1709 y.). Onun pikirige, gorus renkler, yagtylyk, ginsilik, hereket, dyngura hakynda ideyalary beryar. Ginislik hakyndaky hasiyetyna myssa duygulary arkaly gelip edyar (goze tasir edyar). Gorus we duyma biri-biri bil baglansyklydyr. Diymek, gorus duygusy gorusin we duymanyn birleslesidir.

D. Ýum (1711-1776) D. Berkliniň pikirini dowam etdiriji „Adamyn tebigaty hakda traktat" (1739), „Adam anyly owrenisi hakda" (1748) ýazan işlerinde assiasiatiw ideyany ösdurdi. Ol ahli ýagdaýy 2 bölyar: „tasir" we „ideýa". Ideýa - gowsak tasirdir, ony biz pikirlenden we seljerisde peydalanyarys, ideya- çylşymly ýa-da ýönekeý bolup biler. Çylşymly ideýa assosiasiyanyň esasynda ýuze çykar. Akylyň gatnasmagy bilen döreyar. Ol ylmy açyşlaryň esasy bolup çykyş edýar. Sebap-netije gatnasyklary hadysalaryn yzygyderliginde bolup gecyar. Şonuň netijesinde adamda ynam döreyar, sol predmet hemise şeýle kabul edilýar. (Meselem, çorek).

D. Gartli (1705-1757) lukman, assosiatiw psihologiya goşant goşýar. 1749 y. „Adam, onun gurluşy, borçlary we onu dolandyrylyşy" diyen işinde psihikany tebigy usulda ösdürýär. Ruhy bosarsik (kabul edis)

beylekin organiki gurlusigyna tasir edilmegi we beyleki bilen bolup gecyar. Ruhy durmuşyň birnaçe ýönekeý elementi bar:

1.Duýma (сенсация). 2. Duýma ideyasy. 3. Ýönkeý affektiw ton (аффекция) - kanagatlanma, kanagatlanmazlyk. Bu psihologik mehanizmiň esasynda yrgyldy (вибрация) ýatýar. Beýle diyildigi material fiziologik prosesdir. Ol beyinde we yokary nerw sistemasynda bolup gecyar we ony yrgyldyrýar: - derejesi - ýeri - ugry boyunca tapawutlanýar. Assosiasiya bir wagta we yzygiderli bolup biler. Şonuň esasynda yat, düşünje, pikirlenme, erkli hereket, affekt, göz öňüne getirme bolup geçýär.

Affekt dogbitdi bolmayar, howes - terbiyetin esasynda döreýär Meselem, gorky ilki çagada bolmaýar. Oýanma aýratyn alnan myşsalaryn oýanmagy bilen baglydyr.

11.2. XVIII asyrda fransuz psihologiyasynda empiriki akymyň yüze çykmagy

XVIII a. Fransiyada emririki psihologiya yuze çykýar. Muňa sebap bolan zat J. Lokk , R. Dekartyň adamyn bilimleriniň ýuze çykmagy hakyndaky çekişmeleridir. Bu asyr Fransiya üçin rewolyusion hem halk magaryfy bilen baglansylydyr.

E. Kondilýak (1715-1780). Ol bilimiň akyl ýetiriş işi bilen baglanysykly dygyjy öwrenýär. Kanagatlanma we kanagatlanmazlyk bularyn ikisi-de duýmanyň emosionall basgançagydyr. (Duýma hakynda traktat"). Pikirinme - duýma esaslanyandyr.

J. Lammerti (1709-1751) lukman we filosof. Ol adamyň içki gurluşyny, beýnisiniň gurluşyny öwrenmek bilen, adam tebigatyň aýrylmaz bölegidigini nygtaýar. („Adam-ösumlik" traktaty). Ösümlik, haýwan - adam aýratyn özboluşly basgançagy kemala getiryar diyip

belleýär. Adam tebigatyn iň ýokary ösen bölegidir. Adamyn durmuşynda terbiýe we bilim esasy orun tutyar. Isleg naçe ýokary bolsa, şonça-da akyly ösyýr.

K. Gelwessiý (1715-1771) akyl taydan deňsizlik nireden gelip çykar. Ol tebigat bilen baglymy ýa-da terbiye. Onuň pikiriçe, diňe duýmanyň esasynda intelektual başarnyklar kemala gelýär diýip belleýär. Akyl bilen baglanyşykly (denesdirme, gorayys hetmesi duymanyn esasynda bolyar.Gyzykganma bagta etmegin esasydyr. Bbagt - beden taydan kanagatlanmadyr. Onun esasynda hereket, pikir, dostluk, soygi, doreyar. Akyl hakynda pikir yoretmek bilen hil hili geografik gusaklygyn, jynsyn, bedenin berdaslylygynyn tasir etmeyalligini belyar. Eger ahli adamlar akyl taydan osmage ukyply bolsalarda, ahlisi dusa bilen acyslary etmeyarlar. Onun 2 sany sebabi bar:

1. Olaryn durli ýagdaylarda bolmagy (случай)
2. Şohrata bolan goraýyşlary.

Beyik açyşlaryň durmuşa geçirilmegi bilen öwrenmegi we beyik adamlary terbiyenmekde ýerlikli peýdalanmaly diýip çikyş edýär.

Höwes akyl taydan işjenligiň esasydyr. Onuň gurluşy ähli adamlarda deň daldir. Höwes - terbiýeniň önümidir. Adamlara howes şohrat getiryar. Şahsy bahbit jemgiyetcilik bahbidi bilen uytgasyn gitmesdir. Bu bolsa talaplaryň ýüze çykmagyna alyp gelýär.

D. Didro (1713-1784). Gelwessiden tapawutlykda başarnyk dogabitdidir diýýär.

Z.Z. Russo (1712-1778) filosof, yazyjy „Emil ya-da terbiye hakynda", „Taze eloiza" atly işleri terbiye meselesine bagyşlanypdyr. Çaganyň psihiki taýdan ösüşi ylmy derejede öwrenýär. „Erkin terbiýe" meselesini öňe sürýär.

11.3. XVIII asyrda Orsýetde psihologik pikiriň ösdürilişi

XVIII a. psihologik pikirin ösmegi feodal-kreposnoý gurluşyň esasynda bolup gecyar. Bolup gecyan ganma-garşylyklar AN.Radişewiň „Peterburgdan Moskwa syýahat" (1790ý.) diýen kitabynda giňişleýin beýan edilýär. Ol kreposnoy dizgirinin yatyrilmegini isleyar. Akyl taydan ösüş okatmak hem halk magaryfy bilen baglydyr. Indiwidual akylyň çeşlesi beýleki adamlaryň tejribiyesi bilen baglydyr. Ony biz diliň we ýazuwyň usti bilen öwrenýäris.

Orsýetde psihologiyanyn materialistik esasyny gaýan M. B. Lomonosowdyr. (1711-1765) Ensiklopedik-alym. Onun psihologiya bilen baglanysykly pikirleri tebigaty we rus dilini owrenmek bilen baglanysyklydyr. Ol 3 komponentden duryan yagtylyk haldaky teoriyany islap duzyar. „Yagtylygyn gelin cikisi hakda soz" (1757). „Riterika hakynda gysgajy ugrukdyrma" (1744). Sozun psihologik esaslary dujelyar.

Radişew (1749-1802) rewolýusion-demokrat , onun pikirine görä, ruh beden aýry ýaşap bilmez dýýär. Psihika beýni we nerw ulgamy bilen baglanyşyklydyr. Ol adam psihikasy bilen haywan psihikasyny deňeşdirýär. Adamyň tebigatyny öwrenýär, uügunlaşýar, özgerýär, sözi hem akyl taydan ösýär, indiwidual akyl kemala gelýär. Adama terbiýäniň, jemgiýetiň tasiri, adamyň ukyby bilen kesgitleyar. Antik döwründe bolan psihologiyada adamyň içki dünýäsini öwrenmäge aýratyn uns berýärler. Ondan başga-da sonraky döwürde öz-özüňi aňlamak, erk, duýgy, ruhyňy ýokarlandyrmak hakyndaky pikirler degişirildi. Antik eýýamynda ruh durmuşyň basgançagydyr. Platonda an, akyl, düýş görmekde, döredijikde, ruhlanmagyň we tutanýerliligiň oýnaýan orny hakda.

Bap XII: Alymlaryň dünýä halklarynyň psihiki aýratynlyklayny öwrenişi.

12.1. Medeniýetiň we umumy tejribäniň esasynda logiki kanunlaryň öwrenilişi .

Medeniýetiň we umumy tejribäniň esasynda logiki kanunlaryň (kategopnýalaryň) öwrenilişi .

Logiki kanun –bolanda pikirler arasyndaky içki , zerur hem düýpli baglanşyk , pikirlenmäniň hökmany şerti . Ol 4sany kanuny özüne birikdirýär .

1. Birmanylyk kanuny
2. Garşylyk kanuny-
3. Bir pikir ýöretmäniň bolup bilmezlik kanuny .
4. Ýeterlik esas kanuny .

Şu kanunlar pikirleriň kesgitlidigin, garşylykly däldigini yzygiderlidigini we esaslandyrylandygyny aňladýar . Esaslandyrylmadyk pikirler ynamly bolup bilmez .

Her bir kanun halklaryň belli bir tarapyny, kesgitli häsiýetini we gatnaşyklaryny şekillendirýär . Meselem, birmanylyk kanuny zatlaryň hem hadysalaryň hil kesgitlemegi şekillendirýän bolsa , ýeterlik esas kanuny predmetleriň hem-de hadysalaryň arasyndaky sebäp-netije baglanşyklaryny şekillendirýär . Logiki kanun adamyň erkine we islegine bagly däldir .Adam bu kanunlaryň barlygyny bilse-bilmese-de onuň pikirlenmesi şu kanunlara laýyk gelýär . Olar adamyň zähmeti we durmuşy bilen baglanşyklydyr. Pikirlenme zatlaryň gaýtalanýan şol bir häsiýetlari bilen telim gezek duş bolup , olary şekillendirip , netijede pikirlenmede şol häsiýete eýedir . Logiki kategoriýalar – giňişlik , wagt , sebäp , gapma-garşylyk , logiki kanunlar , inkär etme diňe jemgyýetde ýüze çykyp biler . Olar ýeke-täk indiwidiň çykaryp biljek netijeleri däldir . Jemgyýet daş-töweregiňdäki wakalary tertibe salýar .

Dýurkgeýmiň ýazmagyna görä “ýeke-täk adam “toner” , “klas” , “görnüş” ýaly düşünjeleri ýüze çykaryp bilmez . Jemgyýetde tebigy hereketler tertipleşdirilýär we belli bir sistema salynýar . Bu mesele barada Dýurkgeýmiň primitiwnyh formah klassifikasii” diýen işi bar. Işde awsraliýälylaryň we indeýleriň durmuşyndaky mysallar getirilýär . M. Ýagtylygyň ugry , asman jisimleri . Adamlar predmetleri bir topara birleşdiripdirler . D.- pikirlerini soňra Fransiýada Lewi –Stross , Lerua –Guren , Angliýada Redkliff –Brawun we beýlekiler ösdürdiler .

Ewana –Pridçerd (Angliýa 1902-1973) logiki kategoriýany derňemek bilen <u>Giňişlik –wagt</u> kategoriýasyna sredip geçýär . Meselem, afrikan halky bolan <u>negrlerde</u> wagt <u>sutka</u> boýunça hasaplanylman hojalyk işleri bilen ölçenilýär . Beýle diýildigi hojalyk işlerininiň yzygiderli alynyp barylmagy bilen ýyl , pasyl , sutka . Olarda giňişlige hem başgaça düşünýärler Taypalaryň obalaynyň ýerleşişi boýunça .

Lýusýen Lewi –Brýul (1857-1939) sosiolog , din , etnograf , fransuz . Ol öz işlerinde Dýurkgeýmiň ideasyny dowam etdirýär . Onuň ilkinji işleri filosofiýa bilen baglanşyklydyr . Ol 2 sany kitaby okamak bilen (1. Taryhy-Syn Sýanýa we 2. Altyn wetwo . Frezer) bilen ruhy medeniýeti öwrenmäge girişýär .1910 ýylda “primitiw” ýönekeý halklar barada ýazan işi neşir edilýär . “Myslitelnyh funksii w nizkih obşestwah” . Onuň doly işleri bir idea , ýagny “ilkidurmuiş pikirlenişi” özboluşlulygynyn öwrenmäge gönükdirilendir . Ol deňeşdirmek arkaly biziň pikir ýöredişimizden ilkinji döwri derňeýär . Başlangyç düşünje “köpçüligiň göz öňüne getirme” (ynanç , ahlak düşünjeler) adamyň öz durmuşyndan alynman , adam aňyna <u>jemgyýetçilik serişdesiniň üsti bilen ýetirilýär .</u>

Oňa –terbiýe , jemgyýetçilik pikiri , adat degişlidir .

<u>Dil</u>—hem her bir şahsyýetiň aňynda dowam etse-de , ol sosial reallyk bolup durýar . Ol kollektiwiň döreden

zadydyr . L. Brýul indiwidual psihologiýany –kollektiwe göniden-göni geçirip bolmaz diýýär . “Kollektiwnoýe peredetowleniýe” . Öz kanuny bardyr .

Gadymy halklaryň ynançlary , mifleri peredostawleniýe bilen baglanşyklydyr . Magiýasy , ynanjy , adatlary “kollektiwiň duýgusy” bilen döreýär .

Yzagalak halklary öwrenmek bilen ol şeýle netijä gelýär :

1. Köpçüligiň edýän hereketi nerw sistemasyna täsir edýär , adamda gorky , ynanç döreýär (diniň däp—dessurlary).

1. Gizlin güýçler bilen baglanşykly bolmagy we olar bilen aragatnaşyk saklanmagy . Olar şol syry biljek bolup çalyşmaýarlar . Ilkidurmuş adamsyny ýöredişi “nepronisaýema dlýa opyta” “Brýul Perwobytnoýe myşleniýe” 1930ý. “Zakon sopriçastýe” (Şärikligiň kanuny) M. Truman taýpasyna degişli adamlar (Braziliýa) –özleriniň suw jandarlary diýip düşünýärler .

Adam hemişe tebigat bilen janly aragatnaşyk saklamaga çalyşýar .

Brýul öz işlerinde ilkidurmuş adamlarynyň pikirlenşini logiki prosess hökmünde düşündirýärler .

Şol döwürde adamlar magiýa (jada) ynanypdyrlar . Gadymy döwrüň adamlary hem häzirki kanuna laýyk pikirlenýärler , emma daş—töwerekde bolup geçýän wakalary başga kategoriýalar bilen ölçeýärler .

Oliwýe Lerua .

Lewi—Brýulyň öňe sürýän pikirine garşy gitmek bilen (1927ý) . Adamyň intellektual aýratynlygy , yzagalak jemgyýetde ýaşaýan adam bilen häzirki zaman adamyň psihiki durgunlykda tapawutlanýar diýen pikiri öňe sürýär .

O.Leruanyň 1927ý. “Ilkidurmuş aňy” diýen işinde her bir halkyň özüni alyp barşyny , adatlarynda , pikir ýöredişinde aňly—düşünjeli hereket bar . Belli bir maksada gönükdirilendir .

12.2. A. R. Luriýa eksperimental psihologiýa hakynda

Aleksandr Romanowiç Luriýa –"Ob isroriçeskom razwitii poznowatelnyh prosessow" . M.1974ý."Akyl ýetiriş prosessiň taryhy taýdan ösüşi" diýen işde . A.R. Luriýa öz kitabyny ýazmak üçin zerur bolan materiallary 1931-32ý. tolaýar . Onuň öňe sürýän taglymaty adamyň akyl ýetirişi jemgyýetçilik taryhyň ösüş prosessinde kemala gelýär diýip belleýär . Bu pikiri ilki bolup öňe süren A.S.Wygodskiýdir. Bu meseläni doly aýdyňlaşdyrmak maksady bilen Luriýa Özbegistanyň obalarynda ýörite tejribe geçirýär .

Psihologiýa ylym hökmünde XIXa. ortalarynda ösüp başlaýar . Ç. Darwin we Gerbert, Spenser "adamda bolup geçýän psihiki prosessler ewolýusiýanyň netijesinde amala aşyrylýar" diýip nygtaýarlar.

Psihologiýada adamyň pikirlenmesi hakynda 2 ugur bar :

1. Ýzagalak medeniýetli adamlarda pikir ýöretme hil taýdan tapawutlanýar . Olar öz pikirlerini ynançlar hem magiýa bilen baglanyşdyrýarlar (şonuň üçinde olar medeniýetleşen adamlardan tapawutlanýarlar .
2. "Yzagalak" hem-de "medeniýetleşen" adamlaryň pikir ýöredişlerinde tapawut ýok diýýärler .Jemgyçilik tejribäniň ösmegi bilen adamyň dörediijiliginde we işinde täze meýiller ýüze çykýar, täze meseleler orta atylýar , özüňi alyp baryşyň täze usullary , habarlary kabul etmegiň täze ýollary işlenilip düzülýär we hakykata göz ýetirmegiň işjeňsistemasyny ýola goýulýar .

Adamyň jemgyýetçilik häsiýeti onuň psihikasynyň ösüşi bilen berk baglydyr . Meselem, çaganyň ösüşini seredip geçeliň. Ilki ol daş—töweregini gurşap alan zatlaryň jemgyýet tarapyndan jemgyýetçilik zämeti arkaly döredilýär , we özem taryhyň önümi bolup duryar . Kem—kemden ol daşyndaky adamlar bilen aragatnaşyk

saklamagy , zalara bolan öz garaýşyny uly ýaşly adamlaryň üsti bilen amala aşyrýar .

Çaga –dili özleşdirilýär . Din bolsa öz gezeginde jemgyýetçilik –tayhy ösüşiň önümidir . Diliň kömegi bilen umumylaşdyrýar , derňeýär we kodirleýär (ýatda saklaýar). Ol her bir zady söz bilen belleýär we ony belli bir kategoriýa degişli edýär . Söz diňe bir dil birligi bolman , onuň hem esasy kletkasy bolmak bilen daşky dünýäni şöhlelendirýär .

12.3. Abstraksiýa we umumylaşdyrma , öz-özüňi derňemek

Absraksiýa we umumylaşdyrma .

Abstraksiýa –predmetiň häsiýetini ýa—da baglanşygyny onuň kanuny alamatlaryny ýüze çykarmak bilen pikirde aýyrmaz

Daşky dünýäni kabul etmek üçin gelip gowuşýan maglumtlary biz toparlara bölýäris (sistemalaşdyrýarys) . Nisgawy(klassyki) psihologiýa –adam daşky dünýäniň predmetlerini biri—biri bilen bireleşdirip logiki sistema salýar , (meňzeşligi , golaýlygy , umumy kategoriýa degişliligi taýdan) .

Predmetleriň haýsyda bolsa kategoriýa girizilmegi üçin , onuň esasy alamatlaryny ýüze çykarmaly , soňra olary belli bir topara birikdirmeli . Adamlar nähili edip predmetleri birleşdirýärler ? Usuly : Biz özümiziň tejribämizi geçirmek maksady bilen predmetleriň ýönekeý klassifikasiýasyna seredip geçdik .Synag edilýänlere 4 predmetiň şekilini görkezdik : Olaryň 3—si bir kategoriýa beýleki biri bolsa başgasyna degişlidir .
Çekiç , palta , byçgy , poleno —zähmet gurallary ; stakan , oçki , kastrýul , butylka –posuda ; agaç , roza , sünbül –ösümlik . Şu zalary biri—biri bilen baglanşdyrýan haýsy kategoriýalar göz öňüne tutulýar ? Şu sunaga 55 adam gatnaşdy , ýaşlary 18—65 aralaygynda . Özem hiç hili

gyssalman öz akynmlaýyn çözdiler (çaýhanada) . Şeýle tejribeleri öz döwründe N.Ah
we L.S.Wigotskiý geçirdiler . M. zähmet guraly –palta , byçgy , pil , iňňe ; haýwan –it , pil , aýy žürafa . Biziň eksperimente gatnaşdyrýan adamlarymyz mekdepde okamadyk adamlar bolsalarda predmetleriň praktiki tarapyna üns berdiler .

Synag edilýänleriň käbiri predmetleri meňzeşligi üçin bir kategoriýa birikdirseler , beýlekilri bilelikde ulanylmagy üçin birleşdirýärler .

Amaly ulanylşy taýdan netije çykarylýar . "Gereklgi üçin" klassifikasiýalaşdyrylýar . "Pyçak , byçgy , digirçek , çekiç . (instrument)

Adamlaryň düşünjesini ýüze çykarmak bilen :
1. "Agaç" diýip nämä aýdylýar , olar hersine mahsus bolan :

alamatlaryny ýüze çykarýar .
Söz üsti bilen garaýsyny ýüze çykarýar
Deňeşdirme getirýär .

Öz—özüňi derňemek .

Öz—özüňi derňemek üçin ilki bilen beýlekilere baha bermäni başarmaly , olaryň özüne berýän bahasyny diňlemeli , şondan soňra netijä gelmeli . Bu mesele boýunça ilkinji synag geçiren B.T.Ananyýw (1948ý). Ol çaga öz—özüne baha berende , oňa ulylaryň berýän bahasyny gaýtalaýar diýip belleýär . Wagtyň geçmegi bilen ol öz—öz derňäp başarýar . Çaganyň her biri edýän işi ulylar tersinden bahlandyrýarlar .

Tejribä gatnaşýanlar "beýlekiler maňa şeýle baha berýärler diýip belleýärler . Bu ýerde ilki daşky özüňi alyp baryş göz öňünde tutlýar . Özüňe baha bermek . Siz nähili adam ? Gowy adam kim bolýar ?

Görmek arkaly tejribäni öwrenmek .

Görmek arkaly hem-de praktiki tejribäniň netijesinde köp zatlary derňemegi , umumylaşdyrmagy göz öňünde tutýar .
Reňkleri görmek we olara baha bermek her halkda bir meňzeş däldir .

Reňk boýunça kabul etmek
Geometrik figuralar boýunça klassifikasiýalaşdyrmak

1. Ýokarky mysallardan görnüşi ýaly abstraksiýa we oboboşeniýe sosial-ykdysady we medeni ösüşiň önümi bolup durýar .
2. Eksperimente gatnaşýan adamlar zähmet prosessine gatnaşýandyklary üçin praktiki ähmiýetine üns berýärler .
3.Olaryň köpüsi mekdepde okamandan soňra medeni derejesi pes .
4.Pikirlenme jemgyýetçilik praktikasy bilen bilelikde kämilleşýär .

12.4. Amerikan we Ýewropa alymlarynyň derňewleri

XIXasyryň 60-70 ýyllarynda ABŞ we Ýewropada adamzat medeniýetiniň taryhy bilen baglanşykly işler neşir etdirilýär .

Bumeseläni içgin öwrenmekde birnäçe akymlar ýüze çykýar . Şolardan giň ýaýrany : Ewolýusion ösüş konsentrasiýasydyr .

XIXasyryň I ýarymynda medeniýetiň ösüşi bilen baglanşykly köp sanly maglumatlary syýahatçylar , deňizçiler , satyjylar ýygnan hem bolsalar , ol materiallar ylmy taýdan işlenmegi talap edýär . Şol sebäpleri Parižde , (1859ý. Antropologlaryň jemgyýeti) etnologlaryň jemgyýeti 1859ý. , Nuýu—Ýorkda 1842ý. “Amerikan etnologiýa jemgyýeti” döreýär . Angliýada 1843ý. “Etnologiýa jemgyýeti” döredilýär . 1869ý. “Antrop.

jemgyýeti" . Germaniýda "obşestwa antropologii , etnologii po istorii" 1865ý. we beýlekiler . "Etnologiýa" termini –Ilki 1830ý. fransuz alymy Žan-Žak Amper girizdi .

Aňyň ösmeginiň jemgyýetçilik—syýasy kökleri :

1. Ösen Ýewropa ýurtlary köp sanly koloniýalary özüne birikdirýärler . Şonuň üçin—de olardan özlerine birikdirilen halkalryň taryhyny , dilini , medeniýetini içgin öwrenmek meselesi goýulýar .

2. Söwda –satygyň giňemegi . Näme , nirede , näçeden geçýänligini bilmeli , bolmasa kyn ýagdaýa geçirýär . M. Angliýadan naharhana wilkasyny , pyçagyny satmak üçin Hytaýa getirýäler , emma olarda geçmeýär , sebäbi Hytaý naharlary taýajyklar bilen iýilýär .

Ösüş taglymaty.

Bu ýerde görkeziljek bolýan zat adamzat jegyýetiniň düýbiniň birligi we onuň taglymatlarda birligiň barlygyny subut edilýär . Şu taglymaty düzenler :

1. Adolf Bastion (1826-1905) nemes. Bilimi boýunça lukman, ömrüniň köp bölegini bagyş edýär . Dünýäniň çar tarapynda bolup görmek bilen ol köp sanly material toplaýar we Berlinde halklary öwreniş muzeýini bar esaslandyrýar. Ýazan işleri : "Çelowek w istorii" (1850) diýen işi 3 tomdan ybaratdyr : 1. Psihologiýa tebigy ylym hökmünde .

2. Psihologiýa we mifologiýa. Adamlaryň psihiki gurluşy birmňzeş bolanlygy üçin medeniýetleri hem meňzeş bolmaly . Emma, halklaryň her bir özboluşly ideany öňe ösdüripdirler. Halklaryň arasyndaky gatnaşyk täze idealaryň ösmegine getirýär . Adamzadyň umumy ösüşi , adamyň akyl hem medeni tarapdan kämilleşmeginde sosial sredanyň täsiri .

3. Jon Mak Lensi (1827-1881) iňlis. Bilimi boýunça ýurist 1865ý. Onuň "Perwobytnyý brak" diýen işi neşir edilýär . Kitapda nikanyň ýüze çykyşy , ösüş

formalary giňden görkezilip geçilýär . Ol köp sanly yzagalak halklaryň maşgala –nika gatnaşyklaryny öwrenýär . M. käbir halklarda gyzy alyp gaçmak meselesi . Ilkidurmuş taýpalarynda aýallaryň ýeterlik derejede bolmanlygy üçin , ýa-da bir aýaly birnäçe adamyň aşyk bolmagy , gatnaşyk saklamagy . Beýleki taýpalardan taýpalardan gyz alyp gaçmaklyk öz faryndaşyň bilen nikalaşmaly däl diýen pikiri ösdürýär . 1870ý. onuň "o poçitanii žiwotnyh i rastenii" bu işde diniň gelip çykyşy çokunmak haýwanlara , guşlara , degişli meselelerini aýdyňlaşdyrýar .

4. Gerbert Spenser (1820-1903) iňlis , psih. , sosiol. , biolog. , filosof . Onuň işleriniň köp bölegi teoretiki taýdan ýazylypdyr . 1896ý. Sistema antiçeskoý filosofiý . Ol ösümlükleriň , haýwanlaryň , adamlaryň ösüşüni bir ewolýusion ösüşe birikdirmäge çalyşýar .

Spenseriň pikiriçe, jemgyýet 2 sany faktoryň "daşky" we "içki" ösýär.

"Daşky" faktor – geografiki sreda goňşuçylykda ýaşaýan jemgyýetler .

"Içki" faktor – adamyň fiziki gurluşy , jynslaryň aratapawudy , psihikanyň hili .

5. Eduard Teýler (1832—1917) iňlis ,etnograf .1855ý. öz saglygyny dikeltmek üçin A.B.Ş. gidýär we ýerli halkyň özboluşly taryhy , medeniýetini öwrenýär .

1865ý. onuň "Isledowanniýe w oblasti drewneý istorii çeloweçestwo" diýen işi neşir edilýär . Işde ýäbanlyk döwründen medeniýetleşen döwre çenli bolan ösüş yzarlanýar . Dürli halklaryň durmuşynda we medeniýetinde bolan aýratynlyk taraplary , ayratynlyklaryň bolmagynyň käbir halklaryň ösüş derejesi deň däldir .

1871ý. "Perwabytnaýa kultura" diýen işi çykýar . Kitapda adamyň ruhy medeniýetiň ösüşi yzarlanýar , ynançlaryň kemala gelişi we ösüşi 1881ý. "Antropologiýa" diýen işi bar . Bu ýerde tehnikanyň ösüşi

we material medeniýetiň ösüşini görkezýär . Ol "Wysşaýa rossa" , "Dikaýa rossa" diýip ýazsada ol hiç wagt rosist bolmandyr . Emma muňa garamazdan A.B.Ş.-da (Mortan) negrleriň gulçulygyny goldap çykyş edipdir . Ýewropada "perewenstwo ros" çykyş eden graf Gobiko (1853—1855) ýyllarda . Ýene-de bir mesele jynslarda diniň garaýşy . Ähli adamzadyň başlangyjy Adam we Ýewadan başlanýan baolsa-da olaryň nesilleriniň käbirleri talantly (medeniýetli) käbirleri bolsa gowşaklary (dikari) bolupdyr diýlen idea bardy . Bu idea Teýlor garşy çykýar .

Teýler medeni ösüş kem-kemden ösýär , bir zat beýleki bir zadyň ösmegine getirýär (Ýönekeýden çylşyrumla) . Medeniýet we onuň käbir taraplary gönüden—göni halka degişlidir . Meselem, dil ,din , sungatyň derejesi , bilim .

Teýler öz işlerinde "geçmişiň galyndylary" diýen düşünjäni ulanýar . Olar köp wagtyň dowamynda saklanýarlar . Ýewropa halkalrynda saklanan galyndylary derňeýär .

Teýleriň işlerinde ynançlary düýpli öwrenipdir . Meselem, dini . Ol hemme ýerde birmeňzeş , umumylygy görmek bilen adamyň gelip çykyşy birdir diýen ideany öňe sürýär . Ol düş görmek , düşi düşindirmek , kesel , ölüm we beýl. Onuň pikiriçe , her bir adamda ruh bolup ol islän wagty ony taşlap gidip biler (wagtlaýyn ukydakaň , kesel wagtyň , hemişelik (öleniňden soň) . Şeýlelik bilen ol "tebigatyň ruhy" , "haýwanlaryň ruhy" , "dünýäden ötenleriň ruhy" diýip bolýar (Antimistika) .

12.5. Klod –Lewi Strossyň abstrakt taglymaty derňewleri

Lýus Genri Morgon (1818-1881) etnograf hünäri boýunça adwokat aksioner . ABŞ Nýu—Ýorkda ýaşaýar . 40 ýylyň dowamynda irokezleriň (indeý taýpasy), soňra indeýleriň beýleki taýpalaryny , haklary öwrenýär .1847ý. "Pismo ob irezkah" diyen işi 1851ý. "Soýuz irokezow diýen işi bar. Sutda irokezleriň tarpyndan çykyş edip olary görenden soňra olar ony özlerine agza edip alýarlar we olaryň arasynda ýaşamak bilen garrylardan köp zatlary öwrenýär .

1870ý. "Sistema rodstwo i swoistwo w çeloweçeskom semýe" diýen düýpli işi neşir edilýär . Beýleki halklara degişli maglumatlay ol hat üsti bilen ýygnaýar . 1877ý. "Drewnyý obşestwo" işi çap edilýär . 1881ý. onuň "Doma i domaşnýaýa žizn amerkanskih tuzemsew" diýen işinde ilkidurmuş jegyýeti , urug gatnaşyklary , indeýleriň ýaşaýşy , ýerleşişleri hakynda maglumat berilýär . Onuň pikiriçe , (rod) urug iň bir demokratik gurama bolmak bilen irokezleriň durmuşynda easasy orun tutýar . Diýmek –urug birinji dereje , -syýasy bu belli bir territoriýa we eýeçilik bilen baglanşyklydyr .

Urug -galyndylary gadmy greklerde , rimlerde , orta asyrlarda saklanýar .

Urug – meselesine ol taryhy taýdan çemeleşýär .

Morganyň maşgala bolan garaýşy .

1. Ganybir maşgala .
2. Toparlaýyn nika .
3. Jübüt .
4. Patriarh maşgala .

Emma munuň pikiri bilen köp alymlar ylalaşmaýarlar .

Ilkidurmuş jemgyýetleriniň döwürlere bölünişi

1. Ýabanylyk 2. Wagşylyk. 3. Medeniýetleşen .

Bu bölünşigi ol oduň alynmagy , ok –ýaýyň oýlanyp tapylmagy , küzegärlik , ekerançylyk , maldarçylyk ,demiri işläp bejermek bilen baglaşdyrýar .

Klod Lewi –Stross (Lewi –Ştrauss 1908ý. doglan .) fransuz . Dünýägaraýşy boýunça strukturalist – XXa. 20ý. ýüze çykan däpl. dünýägaraýyşdyr . Gumanitar ylymlaryň , easan , beýan ediş –empiriklikden barlagyň abstrakt –teoretik derejesine geçişi bilen baglydyr . Bu geçişiň esasyny strukturalaýyn maddanyň modelleşdirilmegi , şeýle hem formalaşdyrmagyň we matematikalaşdyrmagyň elementleriň peýdalanylyşy degişlidir . Ol lingiwistika usuly etnografiýa üýtgewsiz geçirmäge synanşýar . Ol Braziliýanyň indeýleriniň medeniýetini we gündelik durmuşyny içgin öwrenýär . Ömrüniň soňky döwründe ol yzagalak halklaryň mifalogiýasyny öwrenýär (totenleri) .

Eserleri : 4 tomdan ybarat “Syroýe i wodnoýe”, “ot meda k pepelu” , “ Proizhoždeniýe zastolnyh maner”, “ Golyý çelowek”. Esasy taglymaty–“taryhyň ähli ösüş döwürlerinde adam aňynyň birligi” . Bu taglymat Lewi Brýula garşydyr .

Strossyň pikiriçe , adamyň edýän işi , aňy ýeke-täk logika baglydyr . Akylly –başly hereket etmek , düşünjeli hereket etmek . Bu hakda ol “Dikaýa mysl” 1962ý. ýazýar .

Parnoýe protiwopostawleniýe - M.-wreh-niz , nebo-zemlýa , muž-žena , ... Bularyň ählisiniň esasynda “tebigat-medeniýet” düşünjesi ýatýar.

Ol Günorta amerikan indeýleriniň miflerini ýazyp alýar .

Totamizm .

2-derejede ýaşaýan adamlaryň obýektiw hakykaty bilmek üçin çalyşýardylar . Öz tejribelerini , duýgularyny, logiki sistema salmaga çalyşýarlar . Aratapawudy : Olaryň pikir ýöredişi dogry bolsa-da umumylaşdyrma durnukly däldir . Şol sebäpli olar köp zatdan baş alyp çykyp

bilmeýärler . M. yzagalak adamlar bürgüdi gurak klimatda ýaşaýan aýy , kirpi , keýik , bilen deň derejede goýýar . Şonuň bilen birlikde olar bürgüdi ýyldyrym , ot we ýer bilen deňeşdirýärler . Bu bolsa olaryň ýaşaýyş durmuşy bilen we wakalary kabul edişi bilen baglydyr .

12.6. Adam aňynyň taryhy taýdan ösüşi

Aň –obýektiw dünýäniň diňe adamlara mahsus , iň ýokary şöhlelendiriş formasyny aňladýan filosofik kategoriýadyr .

Ol –adam beýnisiniň içki ýagdaýy , häsiýeti , funksiýasy we önümidir . Ol adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň netijesidir . Aň adamlaryň durmuşy , zähmeti , we jemgyýet praktikasy esasynda döreýär we ösýär .

Ol –obýektiw hakykata göz ýetirmäge mümkinçilik berýär . Dünýäni duýgulaýyn (5 sany) we pikirleniş formalarda şöhlelendirmekden ybaratdyr .

Aňyň abstrakt pikirleniş görnüşi (formasy) (Düşünjeler , pikir ýöretmeler , akyly netijelerdir)

Aň –adamlaryň praktiki işine düýpli täsir edýär .

Haýwanlarň özüni alyp baryşynyň 3 görnüşi (formasy) bar:

1. Instinkt – dogabitdi formadyr . Bal arysy her bir gözi mumlaýar , Guşlar günorta uçýarlar , Garynjalaryň öý ýasaýşy .
2. Endik –özbaşdakly gazanylan formadyr . Awariumda balyklar bilen geçirilen tejribe (çüý balyk kiçi balyklara topulmasyny goýýar) .
3. Özüňi alyp baryşyň intellektual görnüşi –haýwan ýokary tipidir . M.maýmynlarda we delfinlerde .

Adam aňy haýwan psihikasyndan näme bilen tapawuplanýar :

1. Adam aňy taryhy taýdan üýtgeýär.

2. Adam ömrüniň dowamynda üýtgeýär (ýaş , toplanan tejribe esasynda).
3. Adam bütün adamzadyň tejribesini özüne kabul edüp bilýär .
4. Adam aňynyň aktiwligi .
5. Adam aňynyň maksada gönükdirilmegi .
6. Adam aňynyň öňden görüjiligi .
7. Öz-özüňe akyl ýetirip bilmek .

Bap XIII: Assosiatiw psihologiýanyň kemala gelişi

13.1. Eksperimental psihologiýanyň ýüze çykmagy we maksady

Psihologiýa eksperimentleriň ornaşdyrylmagy bilen onuň aýratyn ylym hökmünde täze bir döwür başlanýar. Psihologik kanunalaýyklyklaryň real hakyky matematik hasaplamalary ýüze çykdy. Geçirilýän tejribeler psihologik bilimleriň ölçeglerini düýpli derejede özgertdi. Tejribeleri işlän wagtyň dikeldip, täzeden gözden geçirmäge şert döredildi.Psihologik faktorlaryň obýektiwligiň gaýtalap bolýanlygy, derňäp bolýanlygy onuň esasy ölçeg birligi bolýar. Bu ugruň ösmeginde we kämilleşmeginde nemes uniwersitetleri düýpli iş etdiler. Şol bir wagtyň özünde bu ugurda Orsýetde, ABŞ-da, Fransiýada, Angliýada ulmy işler alynyp baryldy. Ýöriteleşdirilen laboratoriýalaryň döredilmegi ýaş ylym bolan psihologiýanyň eksperimental ugruny düýpli ösdürmäge şert döretdi. (Psihofiziologiýa, Psihofizika, Psiometriýa)

Köp sanly barlaglar sensor funksiýalary ylmy derejede öwrenmäge gönükdirildi. Psihologiýa bilen fiziologiýanyň gatnaşygy has ösdi. Görüş duýmasy we kabul etmesi Gelmgolsyň "Fiziologik optika" diýen işinde uly orun tapdy.

W.Wugyň laboratoriýasynda binokulýar görüş, görüş uýgunlaşmasy (G. Aubert, A.B. Folkman) kontrast, reňkleri duýma ýaly meseleler öwrenilýär.

1894. ý. I Kris gözdäki (kolboçoklary we taýajyklary), açýar.

13.2.E. Gernigiň we L.Langeniň tejribeleriniň netijeleri

Eweld Gering (1834-1918) Praga uniw-de fiziologiýanyň dürli görnüşli ölçeg gurallaryny (pribory), prisposobleniýalary oýlap tapmak bilen,eksperimental psihologiýa boýunça alnyp barylýan işleriň netijeligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik döreýär.

Ol öz tejribeleriniň üsti bilenGelmgolse garşy çykýar we natiwizm taglymatyny esaslandyrýar we göziňher bir nokady ozbaşdak 3 sany belgini kabul edip bilýar. Beyikligi, çep we sag nosiziýalary, çuňlugy. Reňkleri saýgarmak bilen baglanyşykly her täze garaýy öňe sürýär. Onuň pikiriçe assosiasiýa we diýesimulýasiýanyň netijesinde himiki reaksiýanyň netijesinde ak-gara, gyzyl-ýaşyl, sary-gök reňkleri duýup bolýar.

Eşdiş duýgysyny öwrenmekligi girişmek bilen K. Ştutid sazandalary obýekt hökmünde saýlap alýar we 2 tomdan ybarat işini (1883-1890) neşir etdirýär. Bu meseläni soňra Bunduň mekdebine degişli bolan alymlar Skripçur we Krýüger öwrenýär. Soňra deri duýgysy we tagam içgin öwrenilýär (Blike, Freý).

Reseptorlary öwrenmeklik hem fiziologiýa bilen baglanyşyklydyr. Bu ugurda geçirlen eksperimentleriň ilkinjisi reaksiýanyň geçiş wagty bilen baglydy. W. Wunduň laboratoriýasynda sensor reaksiýalaryň geçiniň deň däldigini kesgitledi. Rus alymlaryndan Segenew bu ugurda düýpli işleri bitirdi.

Odessa uniwersitetinde fiziologik laboratoriýany Segnewiň okuwçysy A. Spiro esaslandyrýar we psiholog-eksperimentor wezipesini ýerine ýetirýär. Onuň pikiri boýunça gönükdiriji hökmünde kabul edilýän obýekt täsir edýär, kabul etmäniň fazalaryny kesgitleýär.

Reakulend 2 gurluşdan durýä: motorjy we sensoriod. N. Lange öz eksperimentleriniň netijesini "Psihrologik barlaglar" (1893) diýen işinde beýan edýär.

Eksperimental psihologiýa gnetiki we biologik ugurdan çemeleşmeklik ýüze çykýar. Bu ugurda düýli işlän N. Langedir. Tejribeler bien birlikde öz-özüň syn etmek hem dowam etdirilýär. Psihiki hadysalaryň obýektiwligi, eksperimentallygyň san hem hil taýdan işlemäge müminçilik döredildi. Esasy mesele, ylmy obýektiwligi bolmaly.

Bu ugurda täze başlangyç sözleýşiň komponenti (şöz reaksiýa). Diýmek eksperimentlerden reçewyh assosiasiý.

Assosiatiw eksperimentler boýunça F. Galton (1822-1911) 879 ý aýratyn işini neşir etdirýär. Meselem, ol 75 sözden ybarat spisok düzýär we şol sözleriň hersi bilen bglanyşykly assisiasiany tapýar. Tejribä gatnaşýan, özüniň kämilligine ýa-da dälligine, reaksiýanyň geçiş tizligine göz ýetirip bilýär. Emma Wund tejribe geçirende bir sözi aýtmak bilen pikiri oýarýar şol wagtdan hem hronometr bilen ölçeýär. Wund öz tejribeleriniň netijesinde assosiaýanyň tiplerini kesgitleýär:

1. "söz" 2. Daşky 3. Içki

Diýmek, psihologiýanyň gelip çykyş taryhy fiziologiýa bilen berk baglanyşyklydyr.

13.3.G. Ebbingawzyň eksperimenal psihologiýa goşandy

German Ebinguz (1850-1909) nemez psihology, onuň 1885 ý. neşir etdiren "ýat hakda" diýen işi eksperimental psihologiýanyň olçeginde aýratyn orun tutýar. Ol özüniň ýat hakda düýpli açyş etmegine ýardam eden Fehneriň "Psihofizikanyň elementleri" diýen işe salgylanýar. Fehneriň işi diňe gyjyndyryjy we duýma bilen baglanyşyklydy. Tejribäniň esasyny düzýän zat, manysyz bogunlardyr 2 sany çekimliniň içinde 1 çekimsiz. Şeýle edilse hiç hili many aňlatmaýar. Many aňlatmasa-da hiç hili assosiasiýa döretmeýär. Bu ady barlamakda obýektiw usul bolup durýandyr. Bu mesele bilen baglanyşykly 1897-1902 ý "Psihologiýanyň esaslary", 1908 ý "Psihologiýadan oçerk" diýen işleri bar. Ol köp sanly, tejribäni özünde geçirýär we subut edýär. 2300 many aňlatmaýan bogunlardan sanawyna düzmek bilen olary özleşdirmäge girişýär. Özleşdirmek üçin ilki ol bogunlary okap çykýar, soň olary ýatdan dikletmäge synanşýar. Eger başa barmasa täzeden okap çykýar. Esasy maksat ýalňyşsyz ýatda saklamakdyr. Gaýtalamanyň sany koprisente täsir edýär. Beýleki bir tärde birnäçe wagt geçenden soňra, täzeden dikeltmek meselesi, soňra onuň ýat bilen baglanyşykly meselesine G. Lieller (1850-1934) 1893 ý "Ýady öwrenmäge degişli eksperimenti materionar" diýen işini neşir etdirýär.Ebbingouziň usuly diňe bir ýady däl-de endikleri içgin öwrenmäge şert döreýär.Şeýlelikde eksperimente psihologiýa özbalyşly ösüşe eýe boldy we geljekki ugurlaryň ýüzu çykmagyna we kämilleşmegine ýardam etdi.

Bap XIV: XYIII asyr fransuz psihologiýasynda empiriki akymyň ýüze çykyşy

14.1.Assiosatiw psihologiýanyń kemala gelmegi

XYIIIa. ińlis psihologiýasy J. Lokkyń empiriki pikirindeBerkliniń we D. Gartliń assiosatiw psihologiýasyna ösüp geçý. Berkli/1685-1753/ ol Lokkyń pikirini dowam etdirijileriń biri bolmak bilen sensualizmden subektiw idializme geçýär. Psihologlar üçin iń bir täsin zatlaryń biri-de gińişligi görüş kabul etmedir. "Görnüşiń täze tejribeleriniń teoriýasy" 1709 ý. Onuń pikiriçe, göriş,reńkler, gińişlik,hereket, figura hakynda ideýalary berýar. Gińişlik hakyndaky häsietnama myşsa duýgylary arkaly gelip etýär. Esasan, ol göze täsir edýär. Göriş hem düýma biri-biri bilen baglanyşyklydyr. Diýmek, görüş duümasy görşiń we duýmanyń birleşmesidir.

D.Ýum / 1711-1776/ D. Berkliniń pikirini dowam etdiriji bolup "Adamyń tebigaty hakda traktat" 1730ý. ,"Adam ańynyń öwrenilişi hakda" 1748 ý. atly ýazan işlerinde assiosatiw ideýany öńe sürý Ol ähli ýagdaýy 2 bölýär:"täsir","ideýa". Ideýa - gowşak täsirdir,ony biz pikirlenmede we seljermede peýdalanýarys.Ideýa çylşyrymly ýa-da ýönekeý bolup biler . Çylşyrymly ideýa assiosasiýanyń esasynda ýüze çykýar. Aklyń gatnaşmagy bilen döreýär.Ol ylmy açyşlaryń esasy bolup durýar. Sebäp-netije gatnaşyklary hadysalaryń yzygiderliginde bolup geçýär. Şonuń netijesinde adamda ynam döreýar, şol predmet hemişe şeýle kabul edilýär. Meselem, çörek,suw.

D. Gartli /1705-1757/ asly wraç, assiosatiw psihologiýa goşant goşýar. 1749ý. "Adam,onuń gurluşy,borçlary we onuń dolandyrylyşy" diýen işinde psihikanyňebigy usulda öwrenýär. Ruhu başarnyk/kabul ediş/ beýniniń organiki gurluşyna täsir edilmegi bilen

bolup geçýär. Ruhy durmuşyň 3 sany ýönekeý elementi bar: 1.Duýma. 2. Idiasiýa. 3.Ýönekeý affektiw ton/kanagatlanma ,kanagatlanmazlyk.Bu psihologik mehanizmiň esasynda yrgylda/ wibrasiýa/ durýar. Beýle diýildigi material fiziologik prosesdir. Ol beýnide we ýokary nerw sistemasynda bolup geçýär.

Yrgyldylar: derejesi, ýeri, ugry boüunça bir-birinden tapawutlanýarlar. Assiosasiýa bir wagtda we yzygiderli bolup biler. Şonuň esasynda ýat, düşünje, pikirlenme,erkli hereket,affekt, göz öňüne getirme bolup geçýär. Afekt dogabitdi bolmaýar.Höwes terbiýäniň esasynda döreýär. Meselem, ilki çagada gorky bolmaýar. Oýanma bolsa aýratyn alnan myşsalaryň oýanmagy bilen baglydyr.

14.2.XYIII a. fransuz psihologiýasynda empiriki akymyň ýüze gykmagy

XYIII a. Fransiýada empiriki psihologiýa ýüze çykýar. Myňa sebä bolan zat J. Lokk bilen R. Dekardyň adamyň bilimleriniň ýüze çykyşy hakyndaky çekişmelerdir. Bu asyr Fransiýa üçin rewolýusion hem halk magaryfynyň gýlläp ösmegi bilen baglanyşyklydyr.

E. Kondiliýak/1715-1780/ ol öz işlerinde bilimiň akyl etiriş işi bilen baglanyşyklydygyny öwrenýär. Kanagatlanma we kanagatlanmazlyk bularyň 2 side duýmanyň emosional tarapy bilen baglanyşyklydyr. Pikirlenme-duýma esaslanýar.

J. Lamerti / 1709-1751/ wraç hem filosof.Ol adamyň içki gurluşyny,beýnisiniň gurluşyny öwrenmek bilen adamyň tebigatuň aýrylmaz bölegidigini nygtaýar. /"Adam-ösümlik" traktaty.Ösümlik- haýwan- adam aýratyn özboluşly basgançagy kemala getirýär diýip belleýär. Adam tebigatyň iň ýokary ösen bölegidir. Adamyň durmuşynda terbiýe we bilim esasy orun tutýar. Isleg näçe ýokary bolsa, şonçada akyl ösýär.

K. Gelwessiý /1715-1771/ ol akyl taýdan deńsizlik nireden gelip çykýar? Ol tebigat bilen baglymy ýa-da terbiýe? Onuń pikiriçe, dińe duýmanyń esasynda intelektual başarnyklar kemala gelýär diýip belleýär. Akyl bilen baglanyşykly /deńeşdirme,garaýyş/ hemmesi duýmanyń esasynda bolýar.Gyzyklanma bagta etmegiń esasydyr. Bagt-beden taýdan kanagatlanmadyr. Onuń esasynda hereket,pikir, dostlyk,söýgi döreýär. Akyl hakunda pikir ýöretmek bilen hiç hili geografik guşaklygyń ,jynsyń,bedeniń ,berdaşlylygyń täsir etmeýänligini belleýär. Eger ähli adamlar akyl taýdan ösmäge ukyply bolsalarda, ählisi dünýä belli açyşlar etmeýärler? Onuń 2 sany sebäbi bar: 1. Olaryń dürli ýagdaýlarda bolmagy. 2. Şöhrata bolan garaýyşlary.

Beýik açyşlaryńdurmuşa geçiräge getiren sebäpleri öwrenmeli we beýik adamlary terbiýelewmekde erlikli peýdalanmaly diýip çykyş edýär.Höwes akyl taýdan işjeńligiń esasydyr. Onuń güýji ähli adamlarda deń däldir.Höwes-terbiýäniń önümidir. Adamlara höwes şöhrat getirýär.Şahsy bähbit jemgyetçilik bähbidi bilen utgaşyp gitmelidir.Bu bolsa talantyń ýüze çykmagyna alyp gelýär.

D.Didro/1713-1778/ Gelwesiden tapawutlylykda başarnyk dogabitdidir diýýär.

J.J.Russo /1712-1778/ filosof, ýazyjy. "Emil, ýa-da terbiýe hakynda","Täze Eloiza" atly işleri terbiýe meselesine bagyşlanandyr. Çaganyń psihiki taýdan ösüşini ylmy derejede içgin öwrenýär.

14.3.XYIIIa. Orsýetde psihologik pikiriń ösdürilişi

XYIIIa. psihologik pikiriń ösmegi feidal-kreposnoý gurluşyń esasynda bolup geçýär. Bolup geçýän gapmagarşylyk A.N. Radişewiń "Peterburgdan Moskwa syýähat" 1790ý. diýen kitabynda gińişleýin beýan edilýär. Ol kreposnoý düžüniń ýatyrylmagyny isleýär. Halkyń akyl

taýdan ösmegi - okatmaga hem halk magaryfyna baglydyr . Indiwidual aklyń çeşmesi- beýleki adamlaryń tejribesi bilen baglydyr. Ony biz diliń we ýazuwyń üsti bilen öwrenýäris.

Orsýetde psihologiýanyń materialistrik akymyny esaslandyran M.W. Lomonosowdyr. /1711-1765/. Ensiklopedik alym. Onuń psihologiýa bilen baglanyşykly pikirleri tebigaty we rus dilini oöwrenmek bilen baglanyşyklydyr.Ol ýagtylyk hakyndaky teoriýany işläp düzýär. "Ýagtylygyń gelip çykyşy" 1757ý. "Ritorika hakynda gysgajyk görkeziji"1744ý. Ol söziń psihologik esaslaryny derńeýär.

Radişew /1749-1802/ rewolýusion-demikrat, onuń pikiriçe, ruh bedenden aýry ýaşap bilmez diýýär. Psihika beýni we nerw sistemasy bilen baglanyşyklydyr.Ol adam psihikasy bilen haýwan psihikasuny deńeşdirýär. Adam tebigaty öwrenýär,uýgunlaşýar,özgerdýar,söz hem akyl taýdan ösýar.

Indiwidual ańyń kemala gelmeginde diliń hem sözüń ornuny kesgitleýar. Adama terbiýäniń, jemgyetiń täsirini öwren

Bap XV: Adam durmuşynyň ylmy esasda öwrenilmegi.
15.1. XIX a. birinji ýarymynda nemes empiriki psihologiýanyñ kemala gelmegi

Germaniýada XYIIIasyrda empiriki ugurda adam bilen tebigatyñ gatnaşygy içgin öwrenilip başlanylýar. Bu meseläni düýpli işlemäge goşant goşan I.F. Gerbartdir /1776-1841/.Ol nemes empiriki psihologiýasynýñ düýbini tutýar. Ol Wolfyñ başarnyk hakyndaky taglymatyna garşy çykýar. Onuñ düýp sebäbi, diñe söze daýanylýar. Ruhy durmyş-bir umumylykdyr. Onuñ "Psohologiýadan okuw kitaby" 1816ý. neşir edilýär. Ol assosiatiw psihologiýanyñ tarapdary bolup çykyş edýär. Şeýlelikde, ol psihologiýany tejribeleriñ esasynda düşündirmäge çalyşýar. Psihologiýanyñ predmeti faktlar we añdaky hadysadyr diýip belleýär. Bu pikir soňra J. Lokkyñ täsiri netijesinde ýüze çykýar.

Añyñ ýagdaýy psihologik barlaglaryñ ilkinji başlangyjýdyr. Onuñ usuly bolup çykyş edýän: öz-özüñi synlamak;beýleki adamlara gözegçilik etmek, işiñ netijesinde döredilen zatlary derñemek degişlidir. Onuñ pikiriçe "Psihologiýa adamlary synag edip bilmez" diýýär. Gerbert psihologiýany hakyky ylma öwürmek üçin, matematikadan ýerlikli peýdalanmak zerurdyr diýip belleýär. Diñe matematika bižiñ barlaglarymyžyñ takyklygyny kesgitäp biler diýip nygtaýar.

Göz öñüne getirme-kabyl etäniñ çylşyrymly obrazydyr, onuñ ýüzy çykmagyna obektiñ täsiri, bizden daşarky täsir bolmaladyr. Ol bir hadysany beýlekiden tapawytlandyrýar,onuñ hilini görkezýär. Şu wagta çenli geçirilen barlaglarda ruhu hadysalaryñ san tarapyny görkezilýärdi. /"köp" ýa-da "az"/. Emma bu umumy bolýar.

Göz öñüne getirme-dinamiki gýüç bolup beýleki güýçler bilen bilelikde hereket edýä. Añda hemişe göz öñüne getirme bilen baglanyşykly gapma-garşylyk ýüze çykýar. Emma, matematikany yzygigerli peýdalanmak kem ciliklere getirýär.

Onuñ psihologiýasy 2 bölekden dyrýar:

1.”Statiki ruh”- rahatlyk ýagdaýynda/ göz öñüne getirme ösdirilýär./.

2.”Dinamiki ruh”- göz öñüne getirmäniñ hereketidir.

Gerbart göz öñüne getiräni 3 topara bölýär.

1.Aýdyñ añ- aýdyñ göz öñýne getirme.

2.Añ-doly çözýlmedik göz öñüne getirmeler.

1. Garañky- beýleki göz öñüne getirmeler bilen baglanyşykly.

Ruhy durmuş- hemişelik hereket edýän göz öñüne getimelerdir.Onuñ her biriniñ bölünýän erini bolsa, bosaga diýip at berilýär.

Gerbert özüniñ ylmy mekdebini döredýär. Onyñ görnikli wekilleri:T.Woyts,/1821-1864/,M Lasarys/1824-1903/,G.Şteýntal/1823-1899/.Woýts- ilkidurmyş halklarynyñ ruhy dyrmyşyny öwrenýär,psihiki durmuşuñ ösdüşini yzarlaýar.”Ilkidurmuş halklarynyñ köpisine degişli zerur materiallary öwrenmek bilen, olaryñ medenietini ,maşgala gatnaşyklaryny, ahlagyny, syýasy durmuşyny, dini aýratynlyklaryny ylmy taýdan öwrenýär. Şunlukda, ol psihikany obektiw öwrenip bolar diýen pikiri öñe sürýär.

Lasarus we Şteýntal bolsa etnopsihologiýanyñ esasyny goýýar. Şteýntal dilleri öwrenmeklige ýykgyn etse,beýlekisi halklaryñ ruhyny içgin öwrenýar. “Ruhy dyrmyş” diýen işinde diliñ pikirlenmä bolan gatñaşygyny derñeýär. Lasarys we Şteýntal “Dünýä halklarynyñ psihiligiýasy we dilleriñöwrenilişi” atly jurnaly esaslandyrýarlar. “Halklaryñ psihologiýasi hakynda pikir” diýen makalasynda esasy mesele hökmünde dürli

halklaryñ ruhu öwrenilýär. Olar ruhyñ elementleri hökminde: dili, mifleri, halk döredijiligini, ýazuw, din, olaryñ durmyşdaky orny,aragatnaşyklary nygtalýar.

15.2. Iñlis assiosatiw psihologiýasynyñ XIXa. ösdürilişi

XIXa. assiosatiw psihologiýasynyñ gülläp ösen döwridir. Onuñ obekti- ruhy durmuşdyr. Olaryñ pikiriçe, assiosatiwligi syýasatda, ahlakda, terbiýede peýdalanyp bolýar diýen netijä gelýärler.Bu akymyñ ýüze gykan eri Anglýadyr,ony ösdürmäge goşant goşanlar:Tomos Brawun, Djeýms Miller, Aleksandr Ben, Gerbart Spenser we beýlekilerdir. Bu akymyñ ösmegine, kämilleşmegine itergi beren zatlaryñ biri-de tebigy ylymlarda bolup geçen açyşlardyr. T.Brawun weD.Milliñ işlerinde bu ugur doly esaslandyrylýar. T. Brawnyñ "Adamyñ ruhy barada filisofik leksiýalar"1820 ý. Assiosatow psihologiýada : duýma, onuñ täzeligi,ýakynlygy,indiwidiñ tebigy başarnygy,onuñ saglyk ýagdaýy ýaly faktorlar öñe sürülýäer.Ol pikirlenme- meseläni çözmegiñ prisesidir diýip belleýär. Meseläniñ özi birnäçe assiosasiýany döredýär,şolaryñ biride meseläniñ çözgidi bolup dyrýar. Ol duýgy hakdaky pikiri ösdirmek bilen :ýylylygy-sowgy, muskul duýmasyny ýüze çykyşyny düşündirýär.

Brawun ruhy öwrenmegiñ esasy usulu-öz-özüñe gözegçilikdir diýip belleýär. Analiz beýleki ylymlardaky ýaly ruhy böleklere bölmeýär.Deñeşdirmäniñ üsti bilen : 1. Iki ýa-da ondan köp bolan obekt deñeşdirilýär. 2. Olaryñ arasyndaky gatnaşyklar derñelýär.

D. Mill /1773-1836/ taryhçy hem ykdysatçy 1829 ý. "Adamzat ruhynyñ gelip gykyşynyñ analizi" psihologiýanyñ meselelerini duýma syrykdyrýar "Psihologik dýnüäde diñe bir duýma bolup-onyñ kanyny assiosasiýadyr" diýip belleýär. Ol adamyñ ruhunyñ mehanizmi bolup durýar.

D.Miliñ pikiriçe, assiosasiýa bir wagtda ýa-da yzygiderli ýüze çykýar,ol şahsyetiñ işjeñligine aýratyn üns berýär. Meselen bir zady ýatda dikeltmek meselesi durýar,şol wagtyñ özünde oña pikirlenme hem gatnaşýar.

Assiosasiýany berkitmegiñ 2 sebäbi bar:

1. Assosiasiýany duýmanyñ janlylygy.
2. Olaryñ gaýtalanmagynyñ ýygylygy. Mill şahsyetiñ işjeñligi bilen gözeşýär.Ýada salmak we intelektuwal işi ol şeýle göz öñüne getirýär.

Bir zady ýada salmak meselesi durýar.Ýüze çykan emosional ýagdaý birnäçe assosasiýany emele getirýär.

Aleksandr Ben /1818-1903/ "Duýma we intelekt" 1855ý.,"Emosiýa we erk"1859ý. ýaly dýüpli işleriñ awtirydyr. Ol öz işinde fizologiýada herw sistemasy we duýgy organlary bilen baglanyşykly gazananlary erlikli peýdalanýar.

Psihiki hadysalar bedeniñ gurluşy bilen baglanyşyklydyr. Onyñ pikiriçe, psihologiýada tebigy ylymlaryñ usullaryny peýdalanmak zeryrdyr. Şeýlelikde, ýuze çykan hadysalary ýazyp beýan etmeli, toparlara bölmeli. Ol assiosatow mehanizmden daşlaşmak bilen erkl hereketi, öz-özyñden işjeñlik ,herw sistemasynyñ işjeñligi bilen baglanyşyklydyr. Durmuşda gerek hereket bilen gerek däl hereket biri-birinden üzñeleşýär.Bu pikiri soñra Ç. Darwin we Spenser öz täsirini etirýär.

Okuw prosesinde ähli hereketi ruhy güýç saklaýar. Aklyñ özboluşlygy,tapawydyny añmak, meñzeşligini ýüze çykarmak, täsiri ýatda sdaklamak,ruhy gýüji bir ere jemlemek.Şeýlelikde, intelektuwal işjeñlik ýüze çykýar. Eger şeýle edilmese ,onda assosasiýa mümkin däldir.

15.3. Psihologiýanyñ Orsýetde XIX a. ösdürilişi

Orsýetde psihologiýa bilen baglanyşykly meseleler jemgyetçilik pikiri, tebigy ylymlaryñ ösüşi,filisifiýada gazanylan üstünliklere laýyklykda ösdürildi. Emma, XIX

a. feodal jemgeti dargan krizisi başdan geçirýär. Şonuñ netijesinde 1861ý. Orsetde kreposnoýçylyk düzgüni ýatyrylýar. Kapitalizmiñ ösmegi bilen jemgyetgolok pikirinde düýpli özgerişlikler bolýar,Rewolýusion-demokratik akymyñ wekilleri: W.G. Belinskiý, A.I.Gersen, N.G.Çernyşewskiý we beýlekiler psihologiýa materialistik nukdaynazardan çemeleşmegi öñe sürýärler.

K. D. Üşinskiý "Adam terbiýäniñ predmeti hökmýnde" işinde pedagogika we psihologiýa bilen baglanyşykly meseleleri işläp geçýär. Bu işde psihologiýa boýunça dünýä ýüzinde gazananlar göz öñünde tutulýar. Işe, zähmetiñ adama täsiri,onyñ ruhy ösýşinde zähmetiñ tutýan orny nygtalýar. Soñra bu pikiri, T.F. Kapterew "Pedagogik psihologiýa" işinde ösdürýär. Senagatyñ ösmegi, fabrikleriñ gurylmagy zähmet adamsynyñ psihologiýasyny öwrenmek meselesini goýýar. Eýýäm psiholigiýa hasrby,hukuk goraýan organlarda giñden peýdalanylýar.Harkowda A.A. Potebin 1835-1891ýý. diliñ taryhyny öwrenmek bilen baglanyşykly ýörite mekdep döredýär. Onuñ işlerinden:" Pikir we dil", "Rus grammatikasyndan ýazgylar","Liriki we poetiki pikirlenme" we beýlekiler.

Bap XVI: Jemgyýetçilik we medeni –taryhy psihologiýa

16.1. Jemgyýetçilik we medeni –taryhy psihologiýanyñ maksady

XIX –njy asyrdan başlap adamyñ jemgyýetçilik mazmuny, halklaryñ taryhy taýdan ösüşi takyk ylmy barlaglara eýe boldy. Filosofiýa, etnografiýa, taryh ylymlary bilen birlikde psihologiýa medeniýetiñ önümlerini öwrenmäge girişýär (продуктов культуры). Munuñ özi taryhy taýdan ösýän we kämilleşýän medeniýeti ylmy esasda öwrenmäge ýol açdy. Bu ugurda ilkinji ädimleri eden nemes alymlary: Weýs, Şteýntaldir. Gerbertiñ aýratyn alnan indiwidiñ akyl taýdan ösüşini tutuş halk üçin peýdalanýarlar.

Her bir halkyñ özboluşly medeniýeti bar. Şol özboluşlygyñ esasynda halkyñ ruhy durýar. Bu meseleler halkyñ dilinde, miflerinde, halk döredijiliginiñ eserlerinde öz beýanyny tapýar. Bu ýerde taryhy –dil, şonuñ bilen birlikde psihologik meseleleri öz içine alýan ylmy esasy görünýär. Şu meseleleriñ jeminiñ netijesinde halklaryñ psihologiýasy döredi.1852ý "Dilleri deñeşdirip öwrenmäniñ urnalynda" ilkinji neşir edilen makalada bu mesele goýulen hem bolsa, birnäçe ýyldan soñ, Şteýitel we Leuerus bu ugurdan ýörüte urnal çap etdirýär.1861 ý. "Halklaryñ psihologiýasy we dil bilişine giriş" bu urnal 1890 ýyla çenli neşir edildi.

W. Wund özüniñ fiziologik psihologiýadan geçiren barlaglary başa barmansoñ, ol "Halklaryñ psihologiýasy" diýen meselä ýüzlenýär. Emma Gerbertiñ, Wundyñ bu ugurda alyp baran işleri netijeli bolmady. sebäbi olaryñ pikirlerinde subýektiwizm we obýektiwizm agdyklyk edýärdi.

Orsýetde “Halklaryñ psihologiýasy” diýen ugurda A.A.Potebiýa iş alyp bardy. Her bir halk öz pikirinde we dilinde özboluşlygy görkezmelidir diýip belleýär. 1874 ýylda Rus grammatikasyndan ýazgylar” diýen işinde taryhy taýdan çemeleşýär.

Angliýada Spenser –jemgyýet kollektiwleýin organdyr, ol ewolýusion kanuna görä ösýär diýip ýalñyşlyk goýberýär. I. Kant bolsa jemgyýet –по законах разуме ösýär diýen netije çykarýar. Şeýlelikde, entäk siwlizasiýany geçmedik halklaryñ etnopsihologik aýratynlyklary öwrenilýär. Spenseryñ “Sosiologiýa prinsipleri” –şol halklaryñ dini garaýyşlaryny, däplerini, düzgünlerini, adatlaryny, maşgala gatnaşygyny, jemgyýetçilik gurluşyny özüne birikdirýär.Şol faktlary düşündirmekde peýdalanylan ewolýusion –biologik geçişiniñ nädogrydygyny görkezdi, bu meselä sosial –taryhy we psihologik taýdan çekeleşmek zerurdy.

16.2. Fransiýada sosial psihologiýa bilen baglanşykly alnyp barylan işler

Indiwidual psihologiýanyñ sosial taýdan täsir etmegi hakyndaky pikir özboluşlylygny saklap galdy. Bu ugurda Fransiýada ylmy işler alynyp baryldy.

1.Lebon(1841-1931) soñra, Beringeýmiñ ýolbaşçylyk eden mekdebinde –adama gippozyñ täsirini, wpuşeni(ynandyrma) we göz öñüne getirme (воображение) esaslanýardylar.Şeýleleikde, beýleki biriniñ täsiri netijesinde bejermek.

2. Pariž mekdebine bolsa –Şarko (1825 –1893) ýolbaşçylyk edýär we gipnoza ynanýanlara täsir edip bolýar diýen netijä gelýär.

G.Tarda (1843 –1904) “Закон подрожания” (1893) diýen işinde sosial gatnaşyklary derñemek bilen indiwidiñ sosial gatnaşyklary kabul etmegi bilen ynam döreýär we beýleki adamlary duýup bilýär.

Ynandyrmak adamyñ özüni araýan wagty, dynç alýan wagty öz täsirini ýitirmeýär.1895 ý. onuñ “Sosial logika” diýen işi neşir edilýär.Adam öz başarýan zadyny (ýöremek, gygyrmak, iýmek) fiziologiýanyñ esasynda ýerine ýetirýär, aýratyn usulda ýöremäni, oriýa aýtmany haýsyda bolsa aýratyn tagamy gowy görmegi, bu zatlar sosial häsiýete eýedir.Öýkünmeklik jemgyýetçilik durmuşynda aýratyn orun tutor.Bu mesele fizikada malekulýar hereketler, biologiýada bolsa neslegeçijilige barabardyr.Çylşyrymly hereketleriñ netijesinde “Изобретение” ýada haýsyda bolsa bir zady döretmek bilen ol sosial mana eýe bolýar we halk köpçüligine ýaýraýar.

Tardyñ täsiri netijesinde Bolduni ABŞ sosial psihologiýany goldaýan we ýaýradýan alymlarynyñ biri bolýar.

16.3. ABŞ –da sosial we medeni –taryhy psihologiýa

ABŞ alymy Boldun neslegeçijiligi 2 topara bölýär: Tebigy we sosial.

Jenmgyýetçilik durmuşyna peýda bermek üçin okamaga we bilim almaga ukyply bolup dogulmagy zerurdyr, okatmaklygyñ iñ beýik usuly Подрожание – öýkünmedir. Öýkünmäniñ netijesinde: gymmatlyklar, adatlar, däpler, tejribeler, jemgyýetiñ toplan baýlyklary, özleşdirilýär. “Sosial neslegeçijilik –öýkünmäni öñe sürse, geniý

Izobreteniýe”. Jemgyýetde yzygidrli ýagdaýda ynandyrmanyñ gelşigi” bolup geçýär.Indiwidiň doglan gününden başlap ony “Sosial ynandyrma” gurşap alýar, öz psihikasynyň ösüşini ol kem –kemden duýýar.

Alymlar Tard, Bolduin aýry –aýry şahsyýetleriň ösüşiniň başlangyçlaryny ýörüte hem özboluşly psihologik predposylkalar bilen baglaşdyrmaga çalyşýarlar.Ähli babatda üns merkezinde goýulýan mesele indiwidiň psihologiýasydyr, onuň özboluşly aýratynlygy, adamlar bilen aragatnaşygy, gatnaşyk netijesinde jemgyýetçilik tejribäniň özleşdirilşi.

E.Dýurkgeým (1858 –1917) sosial usullaryň düzgünleri" (1884), "Indiwidual we kollektiwleýin göz öňüne getirmeler" (1898) we beýleki işlerinde ahlak- indiwide bagly bolmadyk özbaşdak "zatlardyr". Ol jemgyýetçilik aňynda ýaşaýar "köpçüligiň göz öňüne getirişi" ýaly görnüşdedir. Dýurkgeým Kantyň ilkibaşlangyç jemgyýetçilik wenolini hakdaky pikirini dowam etdirmek bilen, ony jemgyýetçilik barlaglarynda dowam etdirýär. Dýurkgeým, öýkünme mehanizmine garşy çykmasada, ol örän umumydyr, şonuň üçin ol obýektiw reallygy görkezip bilmeýär. Emma muňa garamazdan ol sosial indiwide täsir etmekde ilkinjiligini tassyklaýar we zerur bolan takyk –taryhy hadysalary mysal getirýär.

Adamzat taryhynda pereživaniýe (sleda) aýratyn öwrenmäge mynasypdyr, ony adaty – indiwidual element hökmünde düşündirilýärdi.Şeýlelikde, indiwidual aň jemgyýetçilik –taryhy gymmatlyklar bilen berk baglylykda ösýär.Ilkibaşda aladany idealistik nukdaýnazaryndan düşündiripdi.Emma Dilteý (1833 –1911) ony öwrenmegiň usulyny işläp düzýär we "psihologiýa ylmy bu meseläni aňlap biliji ylym hökmünde çykyş etmelidir.

Sebäbi –netijeliş usulynda alýar.Psihologiýa bu meseläni tebigy we jemgyýetçilik ylymlary bilen bilelikde çözmelidir.Onuň "düşündirip bilýän psihologiýasyna" Ebbigauz.Ol Dilteýiň pikirini inkär

edýär we Gerbertiň " Mirologiýasyna" daýanýar. Ol şahsyýetiň gurluşy bilen ruhy gymmatlyklary, medeniýetine gatnaşyjylary öwrenýär.Onuň okuwçysy Şpronger (1882) –1963) "Durmuşyň formasy" (1914) işinde adamyň özüni alyp barşynyň 6görnüşi beýan edilýär:

1.Teoretiki. **2.**Ykdysady. **3.**Estetik. **4.**Sosial. **5.**Syýasy. **6.**Dini

Amerika göçüp baran iňlis psihology Liak –Dugell "Sosial psihologiýa giriş" (1908) işinde adamyň sosial özüni alyp barşynda instiniktiw täsirini öwrenýär. Emma ol dini taglymatdan ugur alýar (Stinkt diýen alymyň içki dünýäsi göz öňünde tutulýar)Instinktiň ýüze çykyşy emosiýadyr (gorky, gaharlanma….)

Bap XVII: XIX asyrda empiriki psihologiýanyň ösüşi

17.1. XIX a. birinji ýarymynda nemes empiriki psihologoýanyñ kemala gelmegi

Germaniýada XYIIIa. başlap empiriki ugurda adam bilen tebigatyñ gatnaşygy içgin öwrenilip başlanylýar. Bu meseläni düýpli işlemäge goşant oşan I.F. Gerbart/1776-1841/.Ol nemes empiriki psihologiýasynýñ düýbini tutýar.

Ol Wolfyñ başarnyk hakyndaky taglymatyna garşy gykýar. Onuñ düý sebäbi bilsa diñe söze daýanylýar. Ruhy durmyş-bir umumylykdyr. Onuñ "Psohologiýadan okuw kitaby" 1816ý. neşir edilýär. Ol assosiatiw psihologiýanyñ tarapdary bolup çykyş edýär. Şeýlelikde, ol psihologiýanyt tejribeleriñ esasynda düşündirmäge çalyşýar..Psihologiýanyñ predmeti faktlar we añdaky hadysadyr diýip belleýär. Bu pikir onda J. Lokkyñ täsiri netijesinde ýüze çykýar.

Añyñ ýagdaýy psihologik barlaglaryñ ilkinji başlangyjýdyr.Onuñ usuly bolup çykyş edýän: öz-özüñi synlamak;beýleki adamlara gözegçilik etmek, işiñ netijesinde döredilen zatlary derñemäge degişlidir. Onuñ

pikiriçe "Psihologiýa adamlary synag edip bilmez" diýýär.Gerbert psihologiýany hakyky ylma öwürmek üçin, matematikadan erlikli peýdalanmak zerurdyr diýip belleýä. Diñe matematika biżiñ barlaglarymyżyñ takyklygyny kesgitäp biler diýip nygtaýar.Göz öñüne getirme-kabyl etäniñ çylşyrymly obrazydyr, onuñ ýüzy çykmagyna obektiñ täsiri,bizden daşarky täsir bolmaladyr. Ol bir hadysany beýlekiden tapawytlandyrýar,onuñ hilini görkezýär.Şu wagta çenli geçirilen barlaglarda ruhu hadysalaryñ san tarapyny görkezilýärdi./"köp" ýa-da "az"/.Emma bu umumy bolýar.

Göz öñüne getirme-dinamiki gýüç bolup beýleki güýçler bilen bilelikde hereket edýä. Añda hemişe göz öñüne getirme bilen baglanyşykly gapma-garşylyk ýüze çykýar. Emma, matematikany yzygigerli peýdalanmak kem ciliklere getirýär.

Onuñ psihologiýasy 2 bölekden dyrýar:

1."Statiki ruh"- rahatlyk ýagdaýynda/ göz öñüne getirme ösdirilýär./.

2."Dinamiki ruh"- göz öñüne getirmäniñ hereketidir.

Gerbart göz öñüne getiräni 3 topara bölýär.

1.Aýdyñ añ- aýdyñ göz öñýne getirme.

2.Añ-doly çözýlmedik göz öñüne getirmeler.

1. Garañky- beýleki göz öñüne getirmeler bilen baglanyşykly.

Ruhy durmuş- hemişelik hereket edýän göz öñüne getimelerdir.Onuñ her biriniñ bölünýän erini bolsa, bosaga diýip at berilýär.

Gerbert özüniñ ylmy mekdebini döredýär. Onyñ görnikli wekilleri:T.Woyts,/1821-1864/,M Lasarys/1824-1903/,G.Şteýntal/1823-1899/.Woýts- ilkidurmyş halklarynyñ ruhy dyrmyşyny öwrenýär,psihiki durmuşuñ ösdüşini yzarlaýar."Ilkidurmuş halklarynyñ köpisine degişli zerur materiallary öwrenmek bilen,olaryñ medenietini ,maşgala gatnaşyklaryny,ahlagyny,syýasy

durmuşyny,dini aýratynlyklaryny ylmy taýdan öwrenýär. Şunlukda, ol psihikany obektiw öwrenip bolar diýen pikiri öňe sürýär.

Lasarus we Şteýntal bolsa etnopsihologiýanyň esasyny goýýar.Şteýntal dilleri öwrenmeklige ýykgyn etse,beýlekisi halklaryň ruhyny içgin öwrenýar. "Ruhy dyrmyş" diýen işinde diliň pikirlenmä bolan gatňaşygyny derňeýär.

1859 Lasarys we ŞteÝntal "Dünýä halklarynyň psihiligiýasy we dilleriňöwrenilişi" atly jurnaly esaslandyrýarlar. "Halklaryň psihologiýasi hakynda pikir" diýen makalasynda esasy mesele hökmünde dürli halklaryň ruhu öwrenilýärOlar ruhyň elementleri hökminde: dili, mifleri, halk döredijiligini, ýazuw, din, olaryň durmyşdaky orny,aragatnaşyklary nygtalýar.

17.2. Iňlis assiosatiw psihologiýasynyň XIXa. ösdürilişi.

XIXa. assiosatiw psihologiýasynyň gülläp ösen döwridir. Onuň obekti- ruhy durmuşdyr. Olaryň pikiriçe, assiosatiwligi syýasatda, ahlakda, terbiýede peýdalanyp bolýar diýen netijä gelýärler.

Bu akymyň ýüze gykan eri Anglýadyr,ony ösdürmäge goşant goşanlar:Tomos Brawun, Djeýms Miller, ALEKSANDR Ben, Gerbart Spenser we beýlekilerdir.Bu akymyň ösmegine, kämilleşmegine itergi beren zatlaryň biri-de tebigy ylymlarda bolup geçen açyşlardyr. T.Brawun weD.Milliň işlerinde bu ugur doly esaslandyrylýar.T.Brawnyň"Adamyň ruhy barada filisofik leksiýalar"1820.Assiosatow psihologiýada :duýma, onuň täzeligi,ýakynlygy,indiwidiň tebigy başarnygy,onuň saglyk ýagdaýy ýaly faktorlar öňe sürülýäer.Ol pikirlenme- meseläni çözmegiň prisesidir diýip belleýär. Meseläniň özi birnäçe assiosasiýany döredýär,şolaryň biride meseläniň çözgidi bolup dyrýar. Ol duýgy hakdaky pikiri ösdirmek bilen :ýylylygy-sowgy, muskul duýmasyny ýüze çykyşyny düşündirýär. Brawun ruhy

öwrenmegiñ esasy usulu-öz-özüñe gözegçilikdir diýip belleýär. Analiz beýleki ylymlardaky ýaly ruhy böleklere bölmeýär.Deñeşdirmäniñ üsti bilen : 1. Iki ýa-da ondan köp bolan obekt deñeşdirilýär. 2. Olaryñ arasyndaky gatnaşyklar derñelýär.

D. Mill/1773-1836/ taryhçy hem ykdysatçy 1829 ý. "Adamzat ruhynyñ gelip gykyşynyñ analizi" psihologiýanyñ meselelerini duýma syrykdyrýar "Psihologik dýnüäde diñe bir duýma bolup-onyñ kanyny assiosasiýadyr" diýip belleýär. Ol adamyñ ruhunyñ mehanizmi bolup durýar.

Miliñ pikiriçe,assiosasiýa bir wagtda ýa-da yzygiderli ýüze çykýar,ol şahsyetiñ işjeñligine aýratyn üns berýär. Meselen bir zady ýatda dikeltmek meselesi durýar,şol wagtyñ özünde oña pikirlenme hem gatnaşýar.

Assiosasiýany berkitmegiñ 2 sebäbi bar:

1. Assosiasiýany duýmanyñ janlylygy.
2. Olaryñ gaýtalanmagynyñ ýygylygy. Mill şahsyetiñ işjeñligi bilen gözeşýär.Ýada salmak we intelektuwal işi ol şeýle göz öñüne getirýär.

Bir zady ýada salmak meselesi durýar.Ýüze çykan emosional ýagdaý birnäçe assosasiýany emele getirýär.

Aleksandr Ben /1818-1903/ "Duýma we intelekt" 1855ý.,"Emosiýa we erk"1859ý. ýaly dýüpli işleriñ awtirydyr. Ol öz işinde fizologiýada herw sistemasy we duýgy organlary bilen baglanyşykly gazananlary erlikli peýdalanýar.

Psihiki hadysalar bedeniñ gurluşy bilen baglanyşyklydyr. Onyñ pikiriçe, psihologiýada tebigy ylymlaryñ usullaryny peýdalanmak zeryrdyr. Şeýlelikde, ýuze çykan hadysalary ýazyp beýan etmeli, toparlara bölmeli. Ol assiosatow mehanizmden daşlaşmak bilen erkl hereketi, öz-özyñden işjeñlik ,herw sistemasynyñ işjeñligi bilen baglanyşyklydyr. Durmuşda gerek hereket bilen gerek däl hereket biri-birinden üzñeleşýär.Bu pikiri soñra Ç. Darwin we Spenser öz täsirini etirýär.

Okuw prosesinde ähli hereketi ruhy güýç saklaýar. Aklyñ özboluşlygy,tapawydyny añmak, meñzeşligini ýüze çykarmak, täsiri ýatda sdaklamak,ruhy gýüji bir ere jemlemek.Şeýlelikde, intelektuwal işjeñlik ýüze çykýar. Eger şeýle edilmese ,onda assosasiýa mümkin däldir.

17.3. Psihologiýanyñ Orsýetde XIX a. ösdürilişi

Orsetde psihologiýa bilen baglanyşykly meseleler jemgyetçilik pikiri, tebigy ylymlaryñ ösüşi,filisifiýada gazanylan üstünliklere laýyklykda ösdürildi. Emma, XIX a. feodal jemgeti dargan krizisi başdan geçirýär. Şonuñ netijesinde 1861ý. Orsetde kreposnoýçylyk düzgüni ýatyrylýar. Kapitalizmiñ ösmegi bilen jemgyetgolok pikirinde düýpli özgerişlikler bolýar,Rewolýusion-demokratik akymyñ wekilleri: W.G. Belinskiý, A.I.Gersen, N.G.Çernyşewskiý we beýlekiler psihologiýa materialistik nukdaynazardan çemeleşmegi öñe sürýärler.

K.D. Üşinskiý “Adam terbiýäniñ predmeti hökmýnde” işinde pedagogika we psihologiýa bilen baglanyşykly meseleleri işläp geçýär. Bu işde psihologiýa boýunça dünýä ýüzinde gazananlar göz öñünde tutulýar. Işe, zähmetiñ adama täsiri,onyñ ruhy ösýşinde zähmetiñ tutýan orny nygtalýar. Soñra bu pikiri, T.F. Kapterew “Pedagogik psihologiýa” işinde ösdürýär. Senagatyñ ösmegi, fabrikleriñ gurylmagy zähmet adamsynyñ psihologiýasyny öwrenmek meselesini goýýar. Eýýäm psiholigiýa hasrby,hukuk goraýan organlarda giñden peýdalanylýar. Harkowda A.A. Potebin 1835-1891ýý. diliñ taryhyny öwrenmek bilen baglanyşykly ýörite mekdep döredýär. Onuñ işlerinden:” Pikir we dil”, “Rus grammatikasyndan ýazgylar”,”Liriki we poetiki pikirlenme” we beýlekiler.

Bap XVIII: XVIII asyrda psihologiýada empirizmiň agalyk etmegi

18.1. Empiriki psihologiýanyň döremeginiň şerti

XVII asyryň II ýarymyndan başlap, Angliýada materialistler bilen idealistleriň, deýtisler bilen teistleriň arasynda dawa-jenjel başlandy.

Deizm – din-filosofik doktoryna bolup, olar hudaýyň dýnýä aňy hökmuňde tebigatyň maksada laýyk "maşynyny" konstruirlän, kanunlary hem-de hereketleri beren diýip kabul edipýärler, ýöne olar tebigatyň öz hereketlerinde hudaýyň gatnaşygyny ret edýärler (hudaý işi, gudrat we ş.m.). Akyldarlaryň arasynda hudaýy aň hökmünde düşünmeklik giň gerime eýe boldy we beýleki düşünjelere ýol berilmeýär. XVII-XVIII asyrlarda erkin pikirlenmäniň ösüşinde aň-bilim bermek üçin uly orun oýnady.

Teizm – dini dünýägaraýyş bolup, ol hudaýy erkin döreden we dünýäden daşary hereket edýän absolýut şahsyýet diýen düşünjelerden gelip çykýar. Dini taglymatlary we idealist-filosoflar materialistleriň döwen feodal-hristian psihologiýasyny gorajak bolupdyr.

"Adam duýgularynda pikirleniş işiniň hemme many-mazmunyny kabul edýär" diýip Lokkuň başlangyç ýagdaýynda tassyklanandyr. Duýgular bolsa daşky material gurşawdan gyjynmalary kabul edýär. Duýgularda bolmadyk zat, intelektde bolup bilmez diýip Lokk belleýär. Adamynyň ruhy biziň ähli aňly işimiziň jemi hem-de merkezidir. Adam dünýä inende ol ýukajyk tagtajyk ýa-da ak kagyz ýaly bolup, ol ýere duýy endikleri ýazylýar. Umumy pikirleriň emele gelmegine (formirlenmegine), logiki abstrakzsiýa ukybyna J. Lokk dialektiki däl-de, eýsem metafiziki garaýar, ýagny ýönekeý endikleriň toplanyp, olaryň biziň aňymyzda bar bolan abstraksion düşünjäni Lokkuň ideýasy boýunça göz

öňünde tutulýar. Biziň duýgy bedenlerimize (organlarymyza) daşky gurşawyň täsiri astynda döreýn aňymyzyň obýektiw manysy baradaky Lokkuň tassyklamasy pikirlenmäniň barlyga bolan gatnaşygy hakyndaky meseläniň materialistik çözgüdi boldy. Bu bolsa Lokka idealistik nazaryýetden gelip çykan dogabitdi ideýany ýok edip, ruhuň bedenden daşarda hem barlygyny tassyklaýar.

18.2. Djon-Lokk – empiriki psihologiýany esaslandyryjydyr

Lokk dogabitdi ideýalar, hudaýyň dogabitdi ideýalary hem adamyň ahlak taýdan dogabitdi prinsipleri ýokdur, olar edil dini ideýalar ýaly endigiň esasynda tebigatyň hem-de adamynyň ýaşaýyş jaýyna daşky gurşawyň täsiridir diýip belleýär. Gowulyga çekilme we erbetlikden iteklemeden öz-özüňi gorap saklajak bolmak instiktlerinden başga tebigatdan diňe bagta bolan ymtymla bardyr. Subýektiw käbir yzagalak (passiw) we baglanyşygyň gös-göni sebäbidir. Bu metafiziki görkezmäniň esasynda özüniň ýagşy (položitel) taraplary bolup, ol dini ahlagyň resmi sütünini bozdy.

Djon-Lokk – iňlis filosofy, materialisti "Adam aňynyň endigi" (1960) diýen işini dörediji hem-de aňyň empiriki nazaryýetini ikşläp düzüjidir. Ol dogabitdi ideýalaryň bardygyny ret edip, ähli adamyň bilimi endigiň esasynda akyp gaýdýip tassyklaýar. Lokk empiriki psihologiýanyň düýbüni tutujydyr.

Lokk akyllylygy (pähimliligi) şu dünýäde öz işini öňden görüjilikli girişe öwrenmeli ýaly kesgitlemek bilen akylyň we endigiň birikmesi netijesinde tebigatyň gowy häsiýetidir diýip belleýär. Duýma ýa-da daşky endik we refleksiýa ýa-da içki endik Lokkuň pikiriçe bu ikisisi aňyň özbaşdak çeşmesi bolup, şol ýerden hem biz ähli pikirlerimizi, düşünjelerimizi göz öňüne getirmegimizi

alýarys. Lokkuň pikiriçe içki endik diňe bir adamynyň daşyndan berlen endikleri saklap we kabul etmeklige eýe bolman, eýsem özüniň içki işine syn edip, öz-özüňe pikirlenmek we duýmakdyr. Bu içki endigi Lokk refleksiýa diýip atlandyrýar. Reflektor endik daşky gurşawyň täsir etmeginiň kömegi arkaly duýýar we şonuň üçin munda daşky endikde bolmadyk ideýalar, pikirler bolýar.

Ahlakly endikde Lokk uly manyny duýga, hyýala hem-de erke berýär. Lokkuň pikiriçe adamlar bilen gatnaşyga ymtylmak erkde hökümetiň kanuny hem-de jemgyýetiň pikirleri abraýa eýedirler. Tertipli (ahlakly) sypatyň emele gelmeginde onuň iň soňkusyna uly täsir edýär. Abraý bütinleý dünýägaraýşyň güýjüne bagly bolup, ikinji nobatda emosional ýagdaýa.

Daşky gujrşawyň şahsyýete täsir etmek nazaryýetinden Lokk diňe bir mekdep terbiýesi däl-de, eýsem özbaşdak (indiwidual) maşgalanyň ideýaly hem täsir edýär diýip hasaplaýar. Terbiýeçiniň şahsyýetine aýgytlaýjy many bermek bilen pähimli emosiýanyň döremegini hem-de şahsy garmoniýanyň ösmegi üçin şeýle gurşawyň döremegini Lokk talap edýärdi. Lokk maşgalada ene-atasynyň deň hukukly hem-de ene-atasy çazgalary bilen sylanyşykly gatnaşykda bolmagynyň tarapdary.

18.3. Djon-Lokkuň taglymatyna garaýyşlar (Berkli, Ýum)

J.Lokkuň ahlak terbiýe hakynda öwrenmeleriniň ýetmezçiligi (ol bir tarapdan çaga arassa tagta ýaly beýnili dogulýazr diýip belleýär, başga bir tarapdan bolsa, ol adam doglandan oňa gowy häsiýet gerek diýýär) materializmiň metafiziki häsiýetiniň çäkliginden alyp gaýdyp, onuň etikanyň nazary esaslarynyň gowşaklygyna getirdi. Etiki barlaglara motiw ahlak diýen psihologiki

prosesi suratlandyrdy. Materialistik ugurdan (pozisiýadan) etiki düşünjeleri düşündirmekde, ol şahsyýet bilen jemgyýetiň hakyky gatnaşygyny açyp görkezip bilmedi. Lokkuň gapma-garşylykly hem-de baglanyşyksyzlyk taglymatynyň idealistiň ýalňyşlaryny soňra Berkli bilen Ýum tarapyndan öwrenildi.

Berkliniň pikitiçü zatlaryň hili hem-de zatlaryň hut özi adamynyň duýmasynyň esasydyr. Ol ýokarky hudaýyň ruhuny kabul etdi.

Ýum Dawid (1711-1776) iňlis filosofy, taryhçy hem-de ykdysadyýetçi. Ol agnostisizmiň esasy prinsiplerini döretdi. "Adamynyň tebigaty" diýen traktynda, ol duýgy endiginiň ideologik öwrenmesinde ylmyň çeşmesi hökmünde duýgy akymynyň sebäpleriniň akyla sygmajakdygyny beýan etdi.

Berkli bilen Ýum endikde subýektiň duýgy täsirlerine daşynda bolman, diňe şonuň özündäki esasy diýip düşünýärler.

Berkli bilen Ýumuň taglymatynda duýma ideýasy aň bilen fiziki dünýäniň arasyndaky araçysy hökmünde obýekte öwrülýär, olaryň aňyrsynda hiç hili akyl ýetirijilik işi ýokdur. Aňa diňe gös-göni kabul edilýän fenomen görnüşinde bermek hakykydyr. Olaryň garaýyşlary subýektiw idealistikidir.

Olaryň tezisi pikiriň zada (predmete) garaşlydygyny empiriki subut etmek mümkin däldigine getirdi.

Lokkuň taglymaty XVIII asyrda fransuz materialistlerine, "Aň-bilim bermek" döwrüniň akyldaryna uly täsir etdi. Soňra psihologiýa ylmynyň ösüşi Lokkuň empirizminden assosianizme geçdi. Lokkuň pikiri hökmünde materializmiň yzygiderliligini döretjek boldular.

Duýma ýa-da daşky endik we refleksiýa ýa-da içki endik bularyň hemmesi aňyň çeşmesi bolup, ol ýerden biz ähli biziň ideýalarymyzy, pikirlerimizi, düşünjelerimizi

alýarys. Zatlaryň hemmesini Lokk birlenjä we ikilenjä bölýär. Biziň figura, herekete özüňi çekişi göz öňüne getirmegimiz, adamynyň kellesinde hakyky özüňe çekme, hakyky figuralaryň, hakyky hereketleriň we ş.m. esasy keşbi obýektiw mana eýedir. Bu birinji häsiýetdir. Biziň güle, sese, ysa subýektiw garaýşymyz güle, sese, ysa subýektiw garaýyş obýektiw mana eýe däldir. Bu bolsa Lokkuň taglymatyna görä ikilenji häsiýetdir.

Lokk birilenji we ikilenji häsiýetleri öwrenende, ol idealizm üçin uly orun berdi.

Lokkuň gapma-garşylykly häsiýetli taglymatynda onuň idealistiki ýalňyşlaryny soňra Berkli bilen Ýum tarapyndan öwrenildi.

Bap XIX: Differensial psihologiýa

19.1. Differensial psihologiýasyň maksady, wezipeleri

Differensial psihologiýanyň maksady - adamlary ýa-da topardaky adamlaryň arasydaky indiwidual aýratynlygy haýsyda bolsa bir alamaty (meňzeş alamatlarynyň jemi) boýuncça ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Bu mesele ir döwürden bäri diňe filosoiflary, lukmanlary, pedagoglary, ceper doredijilik bilen is salyşýan adamlary gyzyklandyryp gelýär.

Gadymy grek filosofy Aristoteliň „botanikanyň atasy" diyip at beren Teofrast ozuniň „Etniki hasiýetler" diýen işinide janly we ýerlikli mysallaryň üsti bilen adamlaryň özboluşly hasiýetlerini ýazyp beýan edipdir. XVI-XVIIIa. yaşap geçen alymlar hem bu meselä öz gosantlaryny goşdylar.Montenýa („Tejribeler" 1580ý.), Lobrgoster („Haraktery teofrasta" 1688ý.) we beylekiler.

Durmuş tejtribesinden ylmy duşünjä geçmekde Huan Uartyň temperament we başarnyk hakyndaky goraýyşlary progressiw rol oýnady. Emma adamlaryň indiwidual basarnyklaryny, ýüze çykarmak üçin ýörite ylmy usullaryň oylanyp tapylmagy, peýdalanylmagy talap

edýärdi. Differensial psihilogiýany ýüze çykmagy we ösmegi durmuşyň talaby boýunça ösdirilýardi. Ol ilki medisinada, soňra bolsa pedagogikada we soňra bolsa indiwidual psihologiýada osdürildi. W.Wundyn laboratoriýasynda indiwidual psihologiýa owrenilmändi onuň pikiriçe, eksperemental psihologiýanyň özi indiwidualdyr diýip belleýär. Krepelin, Kettel ýaly alymlar eksperimentiň maksadyny üýtgemek bilen, indiwidual özbaluşyny owrenýärler.

E.Krepelin (1856-1926ý.)Psihiatrik klinika eksperimental-psihologik usuly ornaşdyrýar. Ol birnäçe wagt Orsyýetde işleýär, Germaniýanyň uniwersitetindaky ýörite W.Wunduňky ýaly laboratoriýa döredilýär. Soňra ol laboratoriýa W. F. Çij (1855-1936ý.) „Psihiatriýada psihologik netijeler" diýen makalany çap etdiridir.

Alfred Bine (1857-1912ý.) bilimi boýunça lukman, fransuz narkology Şarko bilen kop sanly ýatda saklap bilýan adamlarda synag geçirýärler. Şarko ýadyň dürli tiplerini barlaýar: gorüş,eşidiş, hereket.

1897ý. Behterewiň redaksiýasy bilen „Psihiatriya düşündiriş" diýen işi neşir edilýär. Ony taýýarlan ýaş wraç Lazutkidi.

1900 y. W.Ştern „Indiwidual aýratynlyklaryň psihologiýasy hakynda" diýen işinden soň differensial psihologiýa doly özbaşdak osüp başlady.

Krepeliniň, Binäniň, Şarkonyň, Lasarusyň we Şteýntalyň ylmy işleri täze bir ugruň ýüze çykmagyna, onda matematik usulyň indiwidual aýratynlyklary göz oňünde tutmaga munkinçilik berdi. Galman özboluşly, täsin ideýalary bilen meteorologiýadan başlap we antropologiýa bilen baglanyşykly meseleleri ösdirdi.

19.2. Galtonyň differensial psihologiýa bilen baglanyşykly geciren tejrebeleri

Galtonyň pikir ýöretmesi eksperimental - psihologik ugurda kesele gelipdi. Ol duýma basgançaklaryny öwrenmek bilen, täze tärleri (sesi duýma “Galtonyň jürlewigi” myşsa duýmasyny bahalandyrýar.

Galtony gyzyklandyrýan zat - genetika (nesilegeçijilik) synaga gatlaşýanlaryň indiwidual aýratynlygyny öwrenmekde peýdalanýar.

Meselem, metod bliznesow. Bu ýerde nesilegeçijilik bilen daşky täsiriň gatnaşygy yzarlanýar. Ol ýörite soragnama işläp düzýär. Aýal doganlar, erkek doganlaryň haýsy-da bolsa bir obýekte garaýşyny öwrenýar. Ol öz gelen netijelerini matematikanyň üsti bilen ýazyp beýan etmäge çalyşýar. Diýmek, statistik usul peýdalanýar.

Bu usuly öz işinde peýdalanmaga itergi beren zat A. Ketlenin (1796-1874) „Sosial fizika" diýen işidir. Onuň pikiriçe, formulalar adamlaryň özüni alyp barşynyň kanunalaýyklygyny öwrenmäge şert döredyär diyilýär. Meselem, durmuş guranlaryň sany, ol hadysa indiwidualdyr. Şeylelikde, ol „ortaca adam” diýen ideýany öňe sürýär. Orta gorkeziji iň köp ýaýran görkezijidir.

Ketläniň kesgitlan ortaça sany hemişelikdir. Adamlaryň ozuni alyp barşyny köpçülikde gozegçilik edilse, gysarnanyn gatnaşygyny kesgitläp bolýar.

1869 y.Galtonyň „Nasledstwennyý geniý" diýen işinde orta boýly adamlary giň ýaýrandyr, uzyn boýlular seýrek duşýar, şolar ýaly hem akyl taýdan ösüş hem deň däldir.

Käbir alymlar ewolýusion teoriýadan ugur alýar. Uygunlaşma genetiki determenizm indiwidual forma eýedir.

Psihiki aýratynlygyň ösüşi genetiki predposylkalaryň esasyndadyr.

Galtonyň pikiriçe, talantly bolmak garyndaşlyk gatnaşygyna baglydyr. Meselem, Anglýanyň görnükli şahsyýetleriniň kesellerini öwreýärler.

Ýene-de bir zat 4 çagadan diňe 1 çaga talantly bolup biler diýen pikiri öňe sürýär. Biografik maglumatlar bilen birlikde ol anketa usulyny peýdalanýar. 1874 y. „Iňlis ylmy adamlary: olaryň tebigaty we terbiýesi" 154 işde esasy kesgitleýji rol nesilegeçijilige degişlidir, terbiýä we daşky täsire kemter garalýar.

Anketa bilen birlikde eksperimentler geçirilýär. 1884 y. ol Londonda geçirilen sergide öz laboratoriýasynyň işini görkezýär. 9 müň adamyň agramyny, boýuny, duýgyrlygyny barlaýar. Barlagyň netijesinde 1883 ý. „Adamy başarnygynyň ösüşiniň öwrenilişi" (Исследование о человеческих способностях и их развитии). Galton soňra öz laboratoriýasynda geçirýan synaglarynyň netijesinde „Akyl testini" (умственный тест) işläp düzýär 1890 ý. „Akyl testleri we ölçegleri" diýen makala ýazýar.

Kettel ABS baranyndan soňra 50-den gowrak dürli görnüşli testi işläp düzýär we ony Kolumb uniwersitetinde döreden laboratoriýasynda ornaşdyrýar.

19.3. ABŞ-da testleri durmuşa ornaşdyrmakda geçirilen işler

1895-1896 ý. ABŞ-da testleri durmuşa ornaşdyrmak bilen baglanşykly 2 sany ýörite milli komitet döredilýär. Testleri işläp düzmäge: Bine, Ebbingauz, Ştern, Torondaýyk, G. Mýuller we beyleki alymlar işjeň gatnaşýarlar.

Testler mekdeplerde, medisinada, önümçilikde giçden ornaşdyrylýar. Olary işläp duzmgiň, netijelerini barlamagyň täze-täze usullary, tärleri tapylýar.

Iňlis psihology Spirmen testiň netijelerini kesgitlemegiň ýollaryny kämilleşdirýar. Netijesini hasaba

almak, kriteriýalaryny işläp düzmek. Bu ýerde 2 zat göz oňünde tutulýar:

1) Kauzel - (sebäp);

2) Sholastik(bolup bilmejek).

Statistik kanun şu ikisine daýanýar.

Bine 1904 ý. akyl taýdan kämil ösmedik çagalar üçin ýörite mekdebiň açylmagy bilen okap biläýjek, ýöne yalta, okamaga höwesi ýok çagalar we dogabitdi kemçilikli çagalary kesgitlemelidi.

Şeýlelikde, Bine we Simon ýörite birnäçe gezek tejribe geçirýärler (ýat, üns, pikirline). Gatnaşan cagalar 3 yaşdan ýokarky cagalardy. Bu tejribe soňra çagalaryň akyl taýdan kämilligini kesgitlemek üçin test bolup hyzmat etdi. Soňra çagalaryň ýaş aýratynlygyna laýyklykda hes çylşyrymlaşdyryldy. Eger çaga öz deň-duşlarynyň çözüp bilýan meseleleriniň hatdasyndan gelse, onda ol adaty çaga hasaplanyar. 1911 ý.Ştern "Koifissent intelekta" diýen düşünjäni girizýar.

Bap XX: Çagalar we pedagogik psihologiýa

20.1. Çagalar we pedagogik psihologiýanyň maksady, wezipeleri

a) Cagalar psihologiýasy - psihologiýanyň aýratyn ugry bolup - çaganyň psihiki ösüşiniň aýrtynlygyny öwrenýär, pedagogika ylmy bilen berk baglanyşyklydyr, bu meseläni öwrenmek pedagogik praktika üçin iň bir zerurlyk bolup durýar, okuw-terbiyeçilik işlerini netijeli alyp barmaga giň ýol açýar.

Ol çagalarda adam psihikasynyň osüşi aýry-aýry psihiki proseslaryň (aňlaýjylyk, erk, emosional), çagalarda işiň aýry-aýry ugurlara gatnaşygy (oýun, zähmet, okuw) şahsyýetiň hili, özboluşlygy we ýaş aýratynlyklaryny ýüze çykarmaklyga gönükdirilendir.

Ýaş aýratynlygy öwrenilende:

1. Poperecnyýe barlaglar - dürli ýaşdaky çagalary öwrenmek.
2. Prodolnyýe barlaglarda - köp ýyllyk, uzak möhletini öwrenýär (şol bir cagalardaky barlag).

Ýüze çykan wagty XIXa. ortalarynda pedagogik praktikanyň talabynyň esasynda ýüze çykdy.

Esasy iş edenler: P.P.Blonskiý, L.S.Wigotskiý, S.L.Rubinşteýn, D.N.Uznadze, A.N. Leontýew, A. P.W Luriýa, B.G. Annanew, B. Ştern, A. Buýuller we beylekler.

b) Pedagogik psihologiýa - psihologiýanyň aýratyn ugry, indiwidiň sosial tejribesini öwrenmekligiň kanunlaryny öwrenýär. Oňa esas bolup cykyş edýän okuw-terbiýeçilik işidir. Ol XIXa. II ýarymynda osüp başlady. Düýpli işjeňler: K.D.Usinskiý, P. F.Konterew, A.P.Neçaýew, A.F. Lazurskiy. Okatlanyn we tarapa berlegin psihologik esaslaryny deryar. Bilimleri, bosarnyklary ele elmek, sahsyyetin kine cegisi, durmus tejribanin owrenliginin, kipdir birinin konegi bilen durmusa tayaryna.
(Lekula gecilende Pedagogiya diyen meselani ayratyn dusundirmeli. Psihologiya sozluk, M. 1996 257 sah.)
1. Taze eýýamyň başlanmagy bilen dowrebap terbiyegemek, okatmak işi öňe çykdy. Ý. Komenskiy, D. Lokk, Lazurskiý we beylekiler bu ugurda duyis isleri yerine yetirdiler. XVIII II taryndan baslan ykdysadynyn olcegi, bilim bermekligin taze gornuslerinin ornasdyrylmegy Z. Russosin we Pestolosisin islerinde oz bayanysy tandy Pestolosin okuw-terbiyecilik isini psihologik esasda gurmegy one suryar.

Nemen filosofy Tideman çaganyn psihiki ösuşiniň yzgidergi derňeýän isini 1887 y. nesir endirýar „Çaganyň ruhy başaryngynyň ösuşine gozegçilik" işini bir oglanyn doglan gununden 3 yasa çenli aralyga gozegcilik edyar.

1867 ý. K.D. Uşniskiniň „Adam terbiýaniň predmeti hökmünde" işinde çagany hemme taraplayyn

terbiýenlek üçin ony ilki töwerekleýin öwrenmegi maslahat beryar.

Adamy owrenyan ylymlaryý içinde psihologiya merkezde duran ylymdyr. Ol polureflekslere, ýagny, başanyga we endiklere okuw-terbiýä tasirinde ösýar, terbiyanin ahlak tarapy (beden, ahlak, akyl) kamilisdirmek.

Rus alymy P. F. Lestgaft (1837-1909) pedagogik psihologiyada beden terbiyesi, masgala terbiyesi, indiwidual we tipologik ayratynmeler hakynda is alyp baryar. „Anly dusunjegi beden isi" diyen taglymaty islap duzyar. Durli gimnastikalaryn ehliyet, ununy osusdaki orpy, bedenin dolandyrygysy, bu meselede sozun orun, ruhy taydan kanigeslekde beden terbiyesi. Akyly terbiyesi, beden terbiyesi bilen berk baglansykladyr.

Ewolusiyon biologiyanyň ösmegi ýaş çagalary içgin owrenmege ýol açdy. Biologik-ewolusiyan osusi sanlamak sanlamak ayratyn usul hoklunde peydalasnyn baslandy. W. Preyer (1841-1897) nemen duzlalagy ozunin „Cagayys ruhy" (душа) 1881 y. caganyn psihiki osusi owrenyar. Bu is kop yanlaryn dowamynda caganyn osusi bilen baglansyklydyr (her gun 3 gezek irden, gunortan we agsam). Bu gozregcilik caga intak enanin gowresindaki bir yasayanca etdirilyar we epynraryn caga intak "чистая доска" diyen ideyasynyinkar edyar.Son dowurden basgan nerwno-psihiki baslancyglaryn ugryby tutulyar. Bu pikiri 80 yaslarda W.M. Behterew dowaly etdirdi. Ol oz ogly Petre gozegcilik edyar.

20.2. ABŞ bu ugurda alnyp barýan barlaglar

ABS-da ilkinji bolup W. Wundun laboratoriýasynda işlän Stenli Holl (1846-1924) masda duymesyny owrenyar. Ol mugapynyaryn onunde cakys edende caga psihologiyasyna esaslanmalydy, ol Wundun edisi eksperiment geciryan, mugallymlara soragnmama

(вопросник) paylayar, onda cagalaryn dasky dunya gorayyslary hakynda soraglar bardy. Sonra onun kepillesdirilmegi bilencagalara duygy (ahlak hs dini), beyleki odanlara gorayyslary, ilkinji yatgalalary hakyndaky meseler cagalar. Mullap doldurylan soragpanalar islenilip, durli yasgy cagalaryn bu meselere gorayyslary aydynlasdyrylyar. Hallyn 1904 y. „Etginizelik" atly isi nesir etdirilyar.

Ol cagalary owrenmek bilen baglansiky ysyn duybini tutyar Pedagagogiya. Onun yernysy duyp ozesinde (biologizatorcylyk) natokyklyk bardy. Meselem, irki caga agasary - awuuygaryn instintiw hereketdir.

Çaga oklary bolsa - indey taypalaraynyn yasayys durmusidir diyip pedagry netije cykarlar. Diýjek bolunýan zat her çaga butun adamzat taryhynyn fazalaryny gecyar diyilyar.

E. Klapared (1873-1940) şwesiya psihology, Karl Gross (1861-1946) nemes psihology, oýun-uzak geçmişden galan hadysadyr, şonuň üçin ol gecmise ýüzlenmek dal-de, geljege gonukdirlendir, organizmi durmus synaglaryna tayarlayan mekdendir diyip netije çykaryryar. Onyň kemçiligi oýunyň baş maksadyny-uygunlasmaklyga syrykdyrylmagydyr. XIX goymakynda kettegden sonra ABS-da Baos, Bolton, Yastrow, Diyenbert we beylekigir caga psihologiyasy boyunca duysi isler bitiryarler. Emma okap halyn soragnamasynyn orpuna testi ulanyarlar.

Bu dowurde mekdep pedagogikasy cagalary icgin owrenmage girisyar. Bu ugurdy Germaniyada E. Meyman (1862-1915). Orsýesda A.P. Neçaýew (1975-1943). Uly laboratoriyalarda peydalanylan tehniki serisdeler, usullar gonunden-goni mekdep klaslarynda peydalanylan baslanyldy. Şeylenikde, okuw ilangary, okadylysyn usullary, gonukmelerin toplumy, bilim-basarnyklary barlamagyn gornuslerine uytgetmeler girizildi. XX basynda ewolyusion-biologik usul

psihologiyada agdylyk etse-de, ol ozunin eke-takligini saklan bilyady. Belli psihologlar onun ustuni medeni - tarihy usul bilen, cagalaryn osusini (psihikasyny) jemgiyetcilik gurlusynyn we hadysalarynyn tasirinde owrenmegeligi goz onunde tutyarlar (D. Bolduin, N. Lange, T. Ribo, D. Mid we beylekiler).

M. Mid çaganyň psihikasy owalbaşdan proizwodnyy bolup beýleki adamlaryň tasirinde bolýar. Sonra bu meselani psihologiýanyň aýratyn ugry bolan - funksionalizm, bihewerizm, freýdizm, gestaltizm içgin öwrendi.

Bap XXI: Zoopsihologiya.

21.1 . Zoopsihologiýanyň orny we wezipesi.

Ewolysion ösuşiň derejesinde deneşdirme psihologiyasynda Ç. Darwin „Adam-da haywanlarda emosiyanyn ýüze çykyşy" (1872), „Instinkt", „Bir caga hakda biografik oçerk" (1877) islerinde bu mesele oz beýanyny tapdy. Ç. Darwiniň agzalan islri tebigaty owrenyarler ucin yol gorkeziji bolup hyzmat edyar.

Olar obyektiw usulyn usti bilen biopsihiki fenomenleri acarlar, haywanlarda we adamda kotornusli wyrazitelnyy hereketlerin barlagy subut edilyar. Darwiny uns beren zady duyma dal-de, hereket, onun yuze cerkenji. Hereketin netijesinde bolsa emosional reaksiya bolup gecyar.

Wyrazitelnoe dwizeniye - ozunialyp barmagyn ayratyn alynan wagty bolup, yasaysy ucingoresin maksadyny acyk gorkezyar. Yiti dislerin gorkezilmegi, tuylrin hugindermegi, agzyn ginden agylmagy we beylekiler tasir etmenin we uygullaslanyn serisdesidir.

Adamda - esyl-berkden yumlak, (guyc ulanmazdan onurti), sacyn din-din bolmagy garsy dasynda gorky doredyar

Yzysdyryn oyegidisligin netijeside bu hasiyetler hazirki zaman adamlarynda gecildir. Darwin ozumin oye suryan pikirlerinin durmusin ozunden alyp dusundiriji basaryndyr. Adamynp sihikasy has kamillesdir. Bu bolsa denesdirme psihologiyasyna ozbosly gosant gosyar. Darwinyn yzyny dowam etdirisiler ahli yuze yerde adamyn janly dunya bilen gatnasygyny yuze cykarmaga ymtygerler.

Darwin oz islerinde adam bilen haywanlaryn arasynda baglanysygyn bermeginy subut etse, onun garsydaslara, adam intelektinin ozbosuslydygyny gorkezyarler.

Dmon Romanes (1848-1894) „Haywanlaryn intelekti" (1882), „Haywanlaryn akyl taydan ewolyusiyasy (1883), „Adamyn akyl taydan ewolyusiyasy" islerinde (1887). Haywanlar bilen adamyn ygly derejede owrenyar. Dine adama absrakt pikirlenmedoran biler.

80-nyn yyllarda bu meselani ucin owrenmage D. Lebbok „Gerpiseler, bol arassy we yabany ary (1882), A. Forele „Опыты и критические замечания об ощущениях насекомых" (1887). Onurgesyn jandorlary we beylekiler ylmy taydan owrenyar.

Zoopsihologiyada psihologik dusunjeler zunsleyip owrenligin ugraldy. L. Loyd-Morgan (1852-1936) ol „Закон экономики" diyen ideyany one suryar, zoologiyanyn professory, denesirme psihologiyany berkitmeklige gosant gosyar. Ol „Закон экономики" diyen dusunjai girizmek bilen 1894 y. yazan isinde „Denesdirme psihologiya giris" oran gin mocberde gerek bolan materiallary toplamak bilen haywanlaryn durli yagdaylarda ozlerini alynyp barlysy owrenyar. Haywanlarda barbolan yagdaylar „Synag etme we yalysy" usulyna gabat gelyar (методы проб и ошибок). Haywanlar maksadyna etmek ucin durli yollaryny gozleyarler, emma ol anly-dusunjeli hereket daldir (неосмысленные действия).

XIX ahyrynda zoologlar uygunlasma ozuni alyp barsy owrenmek bilen onun mehanizmlerini yuze cyksyny anyklamaga synapserler.
Ewolyusiya teoriya organizmin isleysini we nerwmysecnyn bahalandiryarler. Secenebin we Serringtonyn mekdepleri hereketleri biologik reflekslerin usti bilen dumeridiryar.

21.2. Zak Leobyň we G. S. Djenkinsiň açyşlary.

Zak Leb (1859-1924) nerwy prosesleri mehanikanyn komunyma esaslanyar diypy belyar.Onun pikirige „organizm - это машина" diyen gorayysyn tarapdarlary bolup L. da Winci, Galilley, Dekert, Gortli, Leterti - olar darwinizmin tarapynda duryardy. Leb bolsa haywanlaryn ozuni alyp barsyny masynlara menzesligini subut edyar. Ol oz goraysyn gozbosyny dasky sredadan dalde, fiziko-himiki sredadan alyar, puyguni tasir etmegi, gonukdiryar we taze owusgine el bolyar. Ol „tropizm" - ahli organizmlerin birligi „гемеотропизм животных и его соответствие гемеотропизму растений" (1890) Tropizm reflekse menzesdir, sebabi ol konunalayyn gaytalanmajak reaksiya dasky tasirin netijesinde bolup gecyar. Onun ideyasy uniwersal hasiyete el bolup nerw sistemasyna we osuslige degislidir. Refleks reaksiyanyn ozbosdak duzumidir, ol fiziko-himiki reaksiyanyn netijesinde bolup gecyar.

Organizmy „himiki masyn" 2 sany duzedis girizilyar.

1. duyma sensor sfera tasiri.
2. „Assosiasia yat" affekty doredyar.

Emma bu ideýanyň garşysyna nemes zoology A. Bet garşy çykýar. „Должны ли мы приписывать муравьям и пчелам человеческие качества" (1898). Bu soraga onun ozi otrisateln jogap beryar.
G.S. Denings (1868-1947) amerikan zoology.

Onun pikiriçe, herekete getiryan guyc bilen (stimul) ozuni alyp barsyn effektinin arasynda gatnasyk yok diyen pikiri one suryar. Olaryn aralygynda basga bir faktorlar hereket edyarler. Ol oz ideyasyny seyle dusundiryar: обмен веществ - icki organlara daska faktoryn netijesinde doredyar.

Meselem, iymitin duzuminin uytgemegi dasky ozuni alyp barsyn hasiyetine tasir edyar.XX basynda haywanlaryn instinktinin owrenmekde duypli W.A. Wagner (1849-1934), ol orsetde zoopsihologiyany esaslandyryar. Ewolyusion teoriyanyn tarapdaryn bolup cykys edyar, haywanlaryn ozuni alyp barsynyn instinktiw hereketini tesribegerin usti bilen owrenyar. Haywanat duniyasinde gecirligi barlaglar adamy gun hem towerekleyin owrenmage mumkincilik doretdi.

Zoopsihologiya - psihologiyanyn aýratyn ugry bolmak bilen, haýwanlaryň psihikasyny öwrenýar. Ol adam psihikasynyn baslangysyny, haywan psihologiyasynyn osusinin ewolyusiyasyny, haywanlaryn psihiki taydan isjenligini owrenyar. Haywanlaryn ozuni alyp barsy biologik faktorlaryn esasynda determinirlesyar, ekologik we fiziologik ayratynmeler pazarda tutulyar, sonun ucin-de zoopsihologiya, antronologiya, fiziologiya, ekologiya ylmy bilen berk baglanysyklydyr.

Zoopsihologiýanyň toplan maglumatlarynyň esasynda deňeşdirme psihologiyasy ösyar.Onun aýratyn bolumi bolup duryan - ewolyusion psihologiya ewolyusion osusi dowamynda haywanlaryn kamilles isini, oz gersiliklerin aydymlasdyryar. Onun maksady filosofiyada, antronologiyada adam hakyndaky dusunjaji owrenmage, yabany haywanlary eldekilesdirmage, maldarcylyny osdirmage, sirkde we zooparklarda haywanlary idetmage we terbiyegemage gönükdirilendir.

Bap XXII: Biologiyada ewolyusion ideýanyň osdurilşi we onuň psihologiyadaky ähmiyeti

22.1. Ewolýusion taglymatyň ähmiýeti, psihologiyanyň aýratyn ugurlarynyň ösdürilmegi

Eksperimental usullar bilen birlikde psihologiyanyň ösmegine täsir eden zatlaryň biri-de ewolýusion taglymatdyr. S.L. Rubinşteýniň belleýşi ýaly, bu ideýa psihologiya 2 taraplayyn tasir netijeside ornaşdy: G. Gegelin we F. Sellingin filosofiyanyn we tebigy ewolyusiyanyn tasirde.

Nemes psihogy K. Grosws (1861-1946) Ç. Darwinin alyseniye baha bermek bilen „ona ewollyusion teoriya entak açylmadyk zatlary ginişleýin öwrenmäge mumkinçilik berdi" diyip belyar. Ona zoopsihologiya, halklaryn psihologiyasy, cagalyk dowrumi psihologiyasy we beylkiler misel bolup biler.

1859 C. Darwin „Tebigy seçginiň netijesinde gornuşleriň gelip çykyşy" diýen işi biologiyada duypli islerin biridir. Ýokary derejede ösen haýwanlaryň gelip çykyşy pes ösen janly organizmlerdendir diyip belyar. Eger maýmyn bilen adam arasynda gatnasyk bolmadyk bolsa, adam hazirki ýaly kamil bolup bilmezdi.

1872 y. Ç. Darwiniň „Adamlarda we haywanlarda emosiyanyn ýüze çykyşy" diyen isinde ewolyusion teoriyanyn esasynda aydym hereketin gecip cekisiny onun gorky, agressiwlik, hayran gelmeklik bilen baglansygyjy yzarlayar. Psihologiyada uygunlasmak meselenin adamda we haywanda nahili bolup gecyanligi gorkezilyar. G. Spenserin begleysi yaly, dasky sreda uygunlasmakda psihikasy owrenmagin ahmiyeti gorkezildi.

Ewolyusion teoiyanyň açylmagy psihologiyanyn kamillesmegine, adamy owrenmeklige ayratyn uns berendi. Haywan psihikasy bilen adam

psihikasyny dirisdirin owrenmeklige giriildi. Darwinin islerinde bu mesele ylmy derejede owrenildi. Bu boka psihologiyanyn ayratyn ugurlaynyn osdurilmegine yol acdy (caga psihikasy, etnopsihologiya, zoopsihologiya).

Ç. Darwin öz işlerinde haýwanat dunyasi bilen adamyn gatnasyklaryny owrenen wagtynda ol menzesliklerin ustunde durup gecyar. Ka adayda haywanlaryn psihikasyna yokary baha bermek bilen yamsisik goyberyar meselem, haywanlarda goz onule getirme, ahlak duygulary we beylekiler. Adam ony son boyunca dal-de hili boyunca topowutlanyar.

Şeylelikde, deneşdirme psihologiyasy ýüze çikyar (J. Romanes esaslandyryar). Ol oz islerinde adamlara gorayysda „jemgiyetcilik" haywanlarynda biren-birege goldow etmek, komek bermek, yokary diyyer. Emma bu gopty yuzet bolyar. Onun garsysyna inlis biology Lloyd Morgan (1852-1936) cykar. „Denesdirme psihologiyasyna giris" diyen sul 1894 gon edilyar we „закон экономии" diyen konuny girizyar. Haywanlaryn psihiki basarysyny we derejedegini subut etdyar.
Morgan haywanlara endikleri, basarnyklary owredip bolar diyer we „обучение проб и ошибок" diyen tergisin girizyar.

J. Lebbok (1834-1913) ol garynjalary, bal arysyny we ýabany bal arysyny owrenyar. L. Gopouz (1864-1929) „Ewolyusiya prosesinde akyp" (1901). Ikisinde-de subyektiwistik gorayys bar, olar haywanlara, janly-jandarlarda an bar we onun derejesinin kesgitlenage splonsarlar".

22.2.Zoopsihologiyanyň ösdürilmegi

XIX asyryň ahyrynda Amerikada haywanat dunyasinin psihikasyny owrenmage ayratyn uns beriyar. Bu ugurda eksperimental barlaglar E. Torkdayk tarapynda opytyn baryldy. „Haywanlaryn akyly" (1898). Yokary

derejede osel haywanlar maksada gonukdirilen hereketlere yola gayarlar, anly-dusunjeli yerine yetiryarler, emma olar name edyandiklerine ozleri goz yetirip bilmeyarler. Ol zoopsihologiya eksperiment gecirmek ucin tehniki serisdeleri girizyar. Meselem, problemalayyn yasik, labirint gelinen netijede haywanlaryn onde gaylan meseleyin duydansyz synaglaryn. Yalnyslyklaryn usti bilen gozyanligin goz yetirilyar. Effekt we owretmek kanunlary islenilip duzulyar. Gonukmeger usuly girizilyar, tayarlik kanuny (закон готовности), one gidislik kanuny. 1901 y. E. Toropdayk „Maymynlaryn akly" monogradasiyany kasir etdiryar. Maymynlaryn durmusy obyektiw owrenilyar, emma onun acislaryndaky gapmagarsyklyklar cekisme getiryar. Ozuni alyp barysyn laboratorida emege usulda guralmagy ony dely yuze cykarmayar.

1900 y. P. Ýerks uyteşik bir eksperiment geciryar. „метод естественного выбора". Şonun netijesede haywanlarda gecirilen synaglar umumylasdyrylyar (esasan et meyyllarda). Bu meselede B. Kiler adam sekilli maymynlarda yorite is geciryar. Ol haywanlarda intelektin barlygyny subut edyar.

Biologiyanyn osmegi we eksperimentlerin guplasdyrylyp gecirilmegi XX 30 yyllarda etologiya ylgysyn yuze cykmagys getirdi we haywanlaryn tebigy sertlerde ozlerini ony barsyny K. Lorens, N. Tinbergen 1973 y. Kabel bayragyny aldy.

22.3. Çagalaryň psihologiyasy

Deňeşdirme-psihologik bermekler, Ç. Darwin tarapyndan ornaşdyrylmak bilen çaga psihikasynyň döreýşi we ösüşi, adam aňynyň kemala gelmeginin biologik esaslary (предпосылки) owrenilyar.

Ç. Darwiniň tasiri netijesinde çagalar psihologiyasy döredilýär. 1876y. I. Ten fransuz filosofy, psihology oz nesir etdiren takalasynda oz gyzjagazynyn illisiji sozleysi yazyp bayan edyar. Sonra 1877y. C. Darwin „Bir caganyn biografik ocerki" makalasyny yazyar. Oz alysyp doglan gupulden 10 aylyk dowre cenli gozegciligi beyan edilyar. Sonra bu ugurda B. Perin (fransuz) „Caganyn ilkinji uc yony" atly isi.

Bu ugurda ilkinji teoriyalary aganlar St. Holl (1844-1924), J. Bolduin (1861-1934). Bu barlaglaryn esasy Gekkelin biogenetik kanuny peydalanylyar. Yokary derejedaki haywanlaryn nesilleri ozunden onki jandargaryn ewolyusion osusi gysga gornusde gaytalayar (рекапитуляция).

Çaganyn ilkinji indiwidual osusi ewolyusion prosesini dowurlerini gaytalayar, sonun birlikde medeni osusinde. M1 wegsicilik, copleyjilik, ow, mesdercilik we beylekiler. M1 caganyn suwa boyun goraosy ilki suwdan gorkyar. Haywanlarda-da seyle. S. Holl „педагогия" diyen dusunmani girizyar (caganyn osusi owrenyan tym).

Caganyn osusine dasky tasirler.

W. Sternin pikirin. Caga - bu organizm, ozu hem dunya inmek bilen organiki zadatki, instinkti, dogabitdi epunklary bardyr. Irki faktor - adamyn ruhy osusin kesgitleyar.

Dasky gursewin tasiri (jemgiyetcilik, tebigy).

Sonun ucin caganyn osus dowrunde almatly yagdayy kesgitlenen. Meselen, soz calmak, aydyn aytmak, dil owrenmek.

Ç. Darwiniň ewolyusion teoriyasy esasynda doreyan pikirlerin biri-de, hazirki zaman adamlaryn psihikasy ilki durmus adamsynda topawutlanergy. Bu ugurda 2 sany mekdep emek geldi: Angliyada E. Teylor „Ilki durmus medenyeti" 1870.

J. Frezer „Altyn saha 1890 olar yzagalak hsiklaryn gorayslaryny owrenyarler (dal-desurleri). Teýleriň pikirline görä, ahli döwürde-de birmeňzeşdir.

E D E B I Ý A T L A R

1. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
2. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
3. Berdimuhamedow Gurbanguly. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
4. Berdimuhamedow Gurbanguly. Döwlet adam üçindir. – Aşgabat, 2008.
5. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. - Aşgabat, 2007.
6. Berdimuhamedow Gurbanguly. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. - Aşgabat, 2007.
7. Berdimuhamedow Gurbanguly. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek. – bagtdyr. - Aşgabat, 2007.
8. Berdimuhamedow Gurbanguly. Eserler ýygyndysy. I tom - Aşgabat, 2007.
9. Saparmyrat Türkmenbaşy. Ruhnama. A., 2001.
10. Шульц Д., Шульц С. Э. История современной психологии / Пер. с англ. Говорунов А. В. — СПб.: Евразия, 1998. - 526 с.
11. Шкуратов В. А. Историческая психология. / Ин-т «Открытое общество». — 2-е изд. — М.: Смысл, 1997. — 505 с. — (Психология для студента)

12. Шкуратов В. А. Историческая психология. / Ин-т «Открытое общество». — 2-е изд. — М.: Смысл, 1997. — 505 с. — (Психология для студента).
13. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс / Пер. с фр.; Предисл. А. В.
14. Колодзин А. Как жить после психологической травмы. М.,1992.
15. Столяренко Л.Д. Основы психологии. Ростов на-Дону, 1997.
16. Айзенк Г. Проверяйте свои способности. М., 1992.
17. Давыдов В.В. Развивающееся обучение. М., 1986.
18. Педагогическая и возрастная психология. М., 1988.
19. Пиз А. Язык тела. Воронеж. 1993.
20. Психология профессиональной подготовки. СПб., 1993.
21. Стоунс Э. Психопедгогика. М., 1984.
22. Шмидт Р. Искусство общения. М., 1992.

Mazmuny

Giriş.. 8
Bap I. Psihologiýanyň taryhyna giriş
1.1Psihologiýanyň taryhy dersiniň wezipeleri we onuň
döwürlere bölünmegi... 11
1.2. Psihologik taglymatlaryň hereketlendiriji güýçleri we olaryň taryhy taýdan ösmeginiň sebäpleri................. 12
1.3 Taryhy-psihologik derňewiň düzgünleri we psihologiýanyň taryhynda peýdalanylýan usullar...........15
1.4. Psihologiýanyň taryhynyň çeşmeleri..................... 16
Bap II: Gadymy Gresiýada, Rimde psihologik pikirleriň ösdürilişi.
2.1. Gündogar medeniýeti filosofik medenýetiň döreýşi we öňe süren pikirleri...17
2.2.Gresiýada psihikanyň öwrenilişi........................ 18
2.3. Rimde psihologik pikiriň ösdürilişi.................. ..20
Bap III: Hytaýda psihologik pikiriň kemala gelmeginiň taryhy
3.1. Hytayda psihologiýanyň ösdürilişi....................... 21
3.2. Hytaýdaky filosofik mekdepler.............................22
Bap IV: Hindistanda psihologiýanyň ösdürilişi............25
4.1. Hindistanda psihologik düşünjeleriň ösdürilişi......25
4.2. Hindistandaky filosofik mekdepleriň psihologiýa täsiri..26
BapV: Arap dilindäki ylymda psihologik pikirleriň kämilleşdirilişi
5.1.Arap halifatynyň emele gelmegi, onuň taryhy ähmieti, maksady....................................31
5.2. Ibn Sina we Ibn Roşdyň öňe süren pikirleri......32
5.3. Ibn al- Haýýamyň psihologoýa bilen baglanyşykly pikirleri..33
Bap VI: Aristoteliň we Platonyň ruhy öwrenişi we oňa bolan garaýşy

6.1. Antiki psihologiýada ruhy öwrenmegiň materialistik esaslary... 34
6.2. Platonyň idealistik(howaýy) psihologiýasy.....36
6.3. Aristoteliň ruh hakyndaky garaýşy......................37
Bap VII: Antik psihologiýasynyň jemleri. Aristoteliň, Platonyň psihologik garaýyşlarynyň ylma täsiri.
7.1. Antik lukmanlarynyň psihologiýa garaýşy...........38
7.2.Antik psihologiýasynyň jemleri............................39
Bap VIII: Galeniň adamyň gurluşyny öwrenişi
8.1. Galeniň geçiren tejribeleriniň netijesi...................41
8.2. Onuň psihologiýa ylmyna goşandy.......................42
Bap IX: Orta asyrlarda psihologik meseleleriň çözülişi
9.1. Orta asyrlara we täzelden dikeldiş döwrüne häsiýetnama...43
9.2. Orta asyrlaryň we täzelden dikeldiş döwrüniň psihologiýasy...44
Bap X: Günbatar ýurtlarynda psihologiýanyň ösdürilişi.
10.1. Eksperimental psihologiýanyň we ýüze çykmagy maksady……………………..................47
10.2. E. Gernigiň we L. Langeniň tejribeleriniň netijeleri...48
10.3.Ebbingauzyň eksperimental psihologiýa goşandy..49
Bap XI: Täzeden dikeldiş döwrüniň psihologiýasy
11.1. Assosiatiw psihologiyanyň kemala gelmegi........51
11.2. XVIII asyrda fransuz psihologiyasynda empiriki akymyň ýüze çykmagy...52
11.3. XVIII asyrda Orsýetde psihologik pikiriň ösdürilişi.. 54
Bap XII: Alymlaryň dünýä halklarynyň psihiki aýratynlyklayny öwrenişi
12.1. Medeniýetiň we umumy tejribäniň esasynda

logiki kanunlaryň öwrenilişi.....................................55
12.2. A. R. Luriýa eksperimental psihologiýa
hakynda...58
12.3. Abstraksiýa we umumylaşdyrma,
öz-özüňi derňemek...59
12.4. Amerikan we Ýewropa alymlarynyň
derňewleri...61
12.5. Klod –Lewi Strossyň abstrakt
taglymaty derňewleri..65
12.6. Adam aňynyň taryhy taýdan ösüşi....................67

Bap XIII: Assosiatiw psihologiýanyň kemala gelişi
13.1. Eksperimental psihologiýanyň ýüze
çykmagy we
maksady...68
13.2.E. Gernigiň we L.Langeniň tejribeleriniň
netijeleri……………………………………………69
13.3.G. Ebbingawzyň eksperimenal
Psihologiýa goşandy………………………………71
Bap XIV: XYIII asyr fransuz psihologiýasynda empiriki akymyň ýüze çykyşy
14.1.Assiosatiw psihologiýanyń kemala gelmegi….72
14.2.XYIII a. fransuz psihologiýasynda empiriki
akymyń ýüze gykmagy……………………………..73
14.3.XYIIIa. Orsýetde psihologik pikiriń
ösdürilişi…………………………………………74
Bap XV: Adam durmuşynyň ylmy esasda öwrenilmegi
15.1. XIX a. birinji ýarymynda nemes empiriki
psihologoýanyñ kemala gelmegi……………………76
15.2. Iñlis assiosatiw psihologiýasynyñ
XIXa. ösdürilişi..78
15.3. Psihologiýanyñ Orsýetde XIX a. ösdürilişi…..79
Bap XVI: Jemgyýetçilik we medeni –taryhy psihologiýa
16.1. Jemgyýetçilik we medeni –taryhy
psihologiýanyñ maksady…………………………...81

16.2. Fransiýada sosial psihologiýa bilen baglanşykly alnyp barylan işler.......................... 82
16.3. ABŞ –da sosial we medeni –taryhy psihologiýa…………………………………………83
Bap XVII: XIX asyrda empiriki psihologiýanyň ösüşi
17.1. XIX a. birinji ýarymynda nrmes empiriki psihologoýanyñ kemala gelmegi…………..........................85
17.2. Iñlis assiosatiw psihologiýasynyñ XIXa. ösdürilişi…………………………………..........................87
17.3. Psihologiýanyñ Orsýetde XIX a. ösdürilişi...89
Bap XVIII: XVIII asyrda psihologiýada empirizmiň agalyk etmegi
18.1. Empiriki psihologiýanyň döremeginiň şerti.. 90
18.2..Djon-Lokk-empiriki psihologiýany esaslandyryjydyr...............................91
18.3. Djon-Lokkuň taglymatyna garaýyşlar (Berkli, Ýum)…………………………….................... 92
Bap XIX: Differensial psihologiýa
19.1. Differensial psihologiýasyň maksady, wezipeleri………………………………........................94
19.2. Galtonyň differensial psihologiýa bilen baglanyşykly geciren tejrebeleri…….......................... 96
19.3. ABŞ-da testleri durmuşa ornaşdyrmakda geçirilen işler……………………………………...97
Bap XX: Çagalar we pedagogik psihologiýa
20.1. Çagalar we pedagogik psihologiýanyň maksady, wezipeleri……………………………...98
20.2. ABŞ bu ugurda alnyp barýan barlaglar………..100
Bap XXI: Zoopsihologiya.
21.1 . Zoopsihologiýanyň orny we wezipesi……………………………………………102
21.2. Zak Leobyň we G. S. Djenkinsiň açyşlary……………………………………………..104

Bap XXII: Biologiyada ewolyusion ideýanyň osdurilşi we onuň psihologiyadaky ähmiyeti
22.1. Ewolýusion taglymatyň ähmiýeti, psihologiyanyň aýratyn ugurlarynyň ösdürilmegi.. 106
22.2. Zoopsihologiyanyň ösdürilmegi............... ...108
22.3. Çagalaryň psihologiyasy..109
Edebiýat..110